

مآخذشناسی تاریخ کعبه و فرضیه دوکعبه‌ای^۱

کاظم استادی^۲

چکیده:

کعبه به عنوان مقدس‌ترین مکان اسلامی، جایگاهی فراتر از یک بنای تاریخی یا آیینی دارد؛ و به نوعی نماد «توحید، وحدت، و هویت دینی» مسلمانان در بستر تاریخ اسلام محسوب می‌گردد. این مکان الهی که به حضرت ابراهیم علیه السلام نسبت داده شده، در قرآن به عنوان مرکز هدایت برای همه انسان‌ها معرفی گشته و در ساختار مناسک حج و قبله‌گاه مسلمانان نقش محوری ایفا می‌کند. اهمیت کعبه نه تنها در عبادت بلکه در ساخت هویت جمعی و سیاسی امت اسلامی جلوه‌گر است. اما در چند دهه اخیر، برخی پژوهشگران غربی با نگاه‌های تاریخی و انتقادی، فرضیه‌هایی درباره خاستگاه اولیه اسلام و جغرافیای آن و نیز، ایده وجود دو کعبه در جنوب (مکه کنونی) و شمال حجاز (منطقه پترا و البدع) مطرح نموده‌اند. در این میان، کتاب‌هایی چون «هاجریسیم» و نیز «قبله‌های آغازین اسلامی» سوالات جدیدی در این باره ایجاد کرده‌اند. به نظر می‌رسد که فرضیه چندگانگی در کعبه ابراهیمی یا ابهام در جغرافیای آن و نیز تبیین خاستگاه نخستین اسلام، در اول راه خود می‌باشد؛ و نیاز است تا اندیشمندان و پژوهشگران، ابعاد مختلف این دیدگاه‌ها را مورد بررسی و ارزیابی خود قرار

۱. این مقاله به زبان انگلیسی در مجله «Islamic Heritage and Contemporary Challenges»، سال اول، شماره اول، ۲۰۲۵م، منتشر شده است؛ و اکنون با بیش از ۸۵ منبع و اثر اضافه‌تر، به زبان فارسی ارائه می‌گردد.

kazemostadi@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام

دهند. به همین منظور، ارایه یک مآخذشناسی جامع در این مسائل، ضروری می‌باشد. مقاله حاضر با معرفی بیش از دویست اثر مستقیم و مرتبط با خاستگاه نخستین اسلام، تلاش دارد که بستری علمی برای ورود پررنگ‌تر محققان به این حوزه پرسش‌برانگیز و نوظهور را فراهم آورد؛ تا ابعاد مسائل آن، بیشتر و دقیق‌تر مورد پژوهش قرار گیرند.

کلیدواژه‌ها: تاریخ اسلام، تاریخ کعبه، تاریخ مکه، هاجریم، پترا، گیسون.

۱. مقدمه

کعبه، نه تنها یکی از مقدس‌ترین اماکن اسلامی است، بلکه نقطه آغاز و محور توحیدی دین اسلام محسوب می‌شود. کعبه اولین خانه‌ای است که برای پرستش خداوند در زمین بنا شده است (آل عمران: ۹۶) و از این رو، جایگاهی فراتر از یک بنای مقدس دارد؛ کعبه مظهر وحدت، ایمان، و محور عبادی - اجتماعی مسلمانان در طول تاریخ اسلام است. قرآن، کعبه را نه صرفاً بنایی متعلق به قوم خاص، بلکه مرکز هدایت برای همه انسان‌ها معرفی می‌کند.

مقالات

کعبه قدمتی فراتر از شریعت اسلام دارد و به دوران حضرت ابراهیم علیه السلام بازمی‌گردد. در قرآن، بازسازی و تطهیر خانه خدا توسط ابراهیم و فرزندش اسماعیل به عنوان واقعه‌ای بنیادین یاد شده است؛ آن‌گاه که آن دو «پایه‌های خانه را بالا می‌بردند» و از خداوند خواستند که عمل‌شان را بپذیرد (بقره: ۱۲۷). بدین سان، کعبه در نگاه توحیدی، نه فقط مکانی جغرافیایی، بلکه نقطه‌ای است که در آن خلوص نیت، عبادت خالصانه و تسلیم در برابر امر الهی تجلی می‌یابد. نقش ابراهیم در تأسیس مناسک دینی پیرامون کعبه، از جمله طواف و قربانی، نیز در قرآن تأکید شده است (حج: ۲۶-۲۷).

کعبه در جایگاه قبله مسلمانان نیز اهمیت ویژه‌ای دارد. پس از هجرت پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم به مدینه، قبله مسلمانان به فرمان الهی از بیت المقدس به سوی کعبه تغییر یافت، که این امر نشانه‌ای روشن از استقلال هویتی امت اسلام و تمرکز بر مرکز توحید ابراهیمی

بود (بقره: ۱۴۴). این تغییر جهت، نه صرفاً یک دستور عبادی، بلکه بیانی استراتژیک از بازگشت به ریشه‌های ناب توحید، و امتداد پیوند میان اسلام و دین ابراهیمی است.

همچنین، کعبه مکانی است که امنیت در آن تضمین شده است؛ خداوند آن را «خانه‌ای امن» می‌خواند (مائده: ۹۷). اهمیت این ویژگی، در جهان آن روز و امروز، که در آن امنیت دینی و اجتماعی در بسیاری از نقاط مخدوش شده، دوچندان می‌نماید. قرآن، در این راستا، تأکید دارد که انسان‌ها موظف‌اند حرمت این مکان را رعایت کنند و آن را از هرگونه خشونت و بی‌حرمتی مصون دارند (بقره: ۱۹۱).

افزون بر جایگاه عبادی، کعبه، محور وحدت اجتماعی مسلمانان نیز هست. در فریضه حج، که یکی از ارکان مهم اسلام است، اکنون میلیون‌ها مسلمان از سراسر جهان با زبان‌ها، رنگ‌ها و قومیت‌های گوناگون به سوی کعبه می‌آیند. این گردهم‌آیی مردمی بزرگ، که قرآن آن را «منفعت‌هایی برای مردم» می‌داند (حج: ۲۸)، جلوه‌ای عملی از امت‌سازی و وحدت امت اسلامی است. بدین‌سان، کعبه از سویی محل عبادت و خضوع در برابر خداست، و از سوی دیگر، عرصه‌ای برای تألیف قلوب و یکپارچگی امت اسلام می‌باشد.

در نهایت می‌توان گفت که، کعبه نماد میثاق الهی است؛ خانه‌ای که خداوند آن را «قیاماً للناس» قرار داده است (مائده: ۹۷)، یعنی مایه قوام و ایستادگی مردمان. این تعبیر، که بار معنایی اجتماعی و سیاسی نیز دارد، نشان می‌دهد که پیوند مسلمانان با کعبه، صرفاً رابطه‌ای عاطفی یا آیینی نیست، بلکه در بطن خود حامل نوعی مسئولیت اجتماعی، تاریخی و اخلاقی است.

بنابراین، قرآن نه تنها کعبه را بنایی مقدس و نمادین دانسته، بلکه با تأکید بر «تاریخ، فلسفه، مناسک و معنویت» برای کعبه، آن را به جایگاهی فرازمانی و فرامکانی ارتقا داده است؛ که قلب تپنده بندگان و سمبل جاودانه توحید است.

۲. طرح مسأله

با تأمل در تاریخ تجربی بشر و حتی تطورات تاریخی ادیان و مذاهب، این نکته روشن به نظر می‌رسد که برخی چیزها و موضوعات، که ظاهراً «بدیهی» و از مسلمات تاریخی قلمداد می‌گردند، با طرح برخی سؤالات پژوهشگران و یا اندیشمندان، مورد تأمل دوباره و بازاندیشی جدید واقع می‌شوند و از بداهت خود کمی فاصله می‌گیرند؛ در این میان، عده‌ای برای حل مشکل و پاسخ درخور به سؤالات، جهت‌گیری‌های تازه‌ای برای تبیین بهتر همان مسائل طرح می‌کنند و حتی پا را فراتر گذاشته و با ارائه فرضیه‌هایی متنوع یا مخالف و حتی رادیکالی، به مقابله با آن بدیهیات و عقاید رایج و تثبیت شده، می‌پردازند. به عنوان نمونه، در چند دهه اخیر، برخی از دانشمندان غربی (همانند: مایکل کوک^۱؛ پاتریشیا کرون^۲؛ جerald هاوتینگ^۳؛ کریستف لوکنزبرگ^۴ (نام مستعار)؛ دن گیbson^۵؛ فولکر پوپ^۶)، طی مطالعات و یا تحقیقاتی که در تاریخ اسلام و ریشه‌های فرهنگی و سیاسی آن داشته‌اند، ابهاماتی را درباره خاستگاه اسلام و یا جغرافیای نخستین آن مطرح نموده‌اند؛ و برخی از ایشان نیز نقد آن را دنبال نموده‌اند (همانند: مونتگومری وات^۷؛ فرد مک‌گراو دانر^۸). البته آثار برخی از ایشان، بیشتر مشهور و مورد توجه واقع شده، همانند: کوک و کرون در کتاب «هاجرسم» (۱۹۷۷م) و گیbson در کتاب «قبله‌های آغازین اسلامی» (۲۰۱۷م)؛ و واکنش‌های گسترده‌ای در فضای علمی و رسانه‌ای برانگیخته‌اند.

1. Michael Cook

2. Patricia Crone

3. Gerald Hawting

4. Christoph Luxenberg

5. Dan Gibson

6. Volker Popp

7. Montgomery Watt

8. Fred McGraw Donner

به نظر می‌رسد که فرضیه چندگانگی در کعبه ابراهیمی یا ابهام در جغرافیای آن و نیز تبیین خاستگاه نخستین اسلام، در اول راه خود می‌باشد؛ و نیاز است تا اندیشمندان و پژوهشگران ابعاد مختلف این دیدگاه‌ها را مورد بررسی و ارزیابی قرار دهند. به همین منظور، ارایه یک مأخذشناسی پیرامون فرضیه دو کعبه‌ای (کعبه جنوب حجاز در مکه کنونی و کعبه شمال حجاز در منطقه پتران) و خاستگاه اولیه اسلام، ضروری است؛ تا علاقمندان به پیگیری این موضوعات، بهتر و دقیق‌تر بتوانند وارد میدان مطالعات و نقد و نظر در مسائل پیرامون آن شوند.

بر این اساس، با جست‌وجوهای فراوانی که در آثار فارسی و غربی صورت گرفت، آثار اختصاصی این حوزه و نیز منابع غیرمستقیم اما مرتبط، احصا شد؛ که با مقدماتی اجمالی در گزارش فرضیه‌های مشهور مطرح شده و شرح حال نظریه‌پردازان آن‌ها، با هدف فراهم ساختن زیرساختی پژوهشی برای ورود به این حوزه، تقدیم خوانندگان گرامی می‌شود.

۳. هاجریسم کرون و کوک

پاتریشیا کرون^۱ و مایل کوک^۲ جدای از اثر مشترک‌شان با عنوان «هاجریسم: پدیدآمدن جهان اسلام» (۱۹۷۷م)، آثار متعددی در حوزه خاستگاه اولیه اسلام دارند؛ مثلاً پاتریشیا کرون: ۱. تجارت مکه و خاستگاه اسلام (۱۹۸۷م). ۲. بازنگری خاستگاه‌های اسلام (۱۹۹۰م). ۳. اسلام نخستین: تاریخ، منابع و روایات (۱۹۹۴م). ۴. نقد منابع اسلامی اولیه (۱۹۹۸م). ۵. اسلام، تاریخ و تمدن (۲۰۰۳م)؛ یا مایکل کوک: ۱. بازنگری منابع اولیه اسلامی (۱۹۸۰م). ۲. محمد (۱۹۸۳م). ۳. تحلیل تاریخی خاستگاه اسلام (۱۹۸۵م). ۴. حدیثی معنایی در باب قبله در الکافی کلینی (۲۰۱۵م).

1. Patricia Crone.

2. Michael Cook.

شرح حال کوتاه و خلاصه‌ای از فرضیه ایشان، از این قرار است:

الف) شرح حال اجمالی کرون و کوک

پاتریشیا کرون از برجسته‌ترین چهره‌های نسل دوم شرق‌شناسان انتقادی، در سال ۱۹۴۵ در دانمارک متولد شد. تحصیلات دانشگاهی‌اش را در مدرسه مطالعات شرقی و آفریقایی (SOAS) آغاز کرد و در ادامه در دانشگاه آکسفورد دکتری گرفت.

او در دهه‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ در دانشگاه کمبریج و مدرسه مطالعات شرق‌شناسی در لندن تدریس کرد، پیش از آنکه در سال ۱۹۹۷ به مؤسسه مطالعات پیشرفته در پرینستون بپیوندد، جایی که تا پایان عمرش در سال ۲۰۱۵ در آن فعالیت علمی داشت (نک: کوک، ۲۰۱۵، م، ۱).

کرون به واسطه رویکردی سخت‌گیرانه نسبت به منابع سنتی اسلامی، نقش مهمی در شکل‌گیری جریان انتقادی در اسلام‌پژوهی غربی ایفا کرد. او معتقد بود که منابع اسلامی متأخرانمی‌توان بدون بررسی انتقادی در تحلیل تحولات قرن هفتم میلادی به کار برد. این موضع، که بر پایه بهره‌گیری از منابع غیرمسلمان و تحلیل‌های تطبیقی بود، تأثیر عمیقی بر منازعات روش‌شناختی در مطالعات اسلامی گذاشت (نک: هوپلند، ۲۰۱۵، م، ۱۰۳).

شخصیت علمی پاتریشیا کرون با ترکیبی از «صراحت، دقت زبانی، تسلط بر منابع کهن، و نگاه تاریخی منتقدانه» شناخته می‌شد. همکارانش از جمله پروفیسور مایکل کوک، او را پژوهشگری بی‌پروا اما وفادار به حقیقت علمی توصیف کرده‌اند (نک: کوک، ۲۰۱۵، م، ۳).

وی در سال ۲۰۱۵ پس از یک دوره بیماری درگذشت، اما میراث علمی او همچنان منشأگفت‌وگوهای عمیق در میان اسلام‌پژوهان معاصر است.

مایکل کوک، یکی از پرنفوذترین اسلام‌پژوهان معاصر، در سال ۱۹۴۰ در انگلستان متولد شد. او تحصیلات دانشگاهی خود را در رشته تاریخ در دانشگاه کمبریج آغاز کرد و سپس دکترای خود را در زمینه تاریخ اسلام از دانشگاه لندن دریافت کرد. کوک از سال

۱۹۸۶ به عضویت هیئت علمی دانشگاه پرینستون درآمد و سال‌ها در دپارتمان تاریخ این دانشگاه تدریس کرد (نک: قاضی، ۲۰۱۷م، ۵۵۶).

شهرت علمی کوک عمدتاً به واسطه پژوهش‌های او درباره خاستگاه‌های اسلام، تاریخ خلافت، و توسعه اندیشه اسلامی به‌ویژه در دوره‌های نخستین است. همکاری پژوهشی او با پاتریشیا کرون در نگارش هاجریسم، نقطه عطفی در مطالعات انتقادی تاریخ اسلام محسوب می‌شود. با این حال، کوک در آثار مستقل بعدی خود از آن رویکرد رادیکال فاصله گرفت و به تحلیل‌های تاریخی‌تری درباره «فقه، اخلاق اسلامی، و تحولات فکری در تمدن اسلامی» پرداخت (نک: کوک، ۲۰۰۰م، xii).

کوک علاوه بر دانش عمیق در منابع اسلامی به زبان‌های عربی، فارسی، ترکی و عبری، به‌عنوان یکی از دقیق‌ترین اسلام‌شناسان در تحلیل متون کهن شناخته می‌شود. دیدگاه‌های او در حوزه اخلاق اسلامی، نقش دین در سیاست، و گفتمان‌های امر به معروف و نهی از منکر، پژوهشگران متعددی را در داخل و خارج از دنیای اسلام تحت تأثیر قرار داده است (نک: براون، ۲۰۰۳م، ۱۰۳).

در سال ۲۰۰۲ میلادی، وی جایزه «دانشنامه اسلام بریل» را برای مشارکت‌های برجسته‌اش دریافت کرد و همچنان به‌عنوان استاد ممتاز در دانشگاه پرینستون به فعالیت علمی ادامه می‌دهد.

ب) توضیح مختصر درباره فرضیه یا نظریه هاجریسم

نویسندگان هاجریسم، با اتخاذ رویکردی تاریخ‌نگارانه که مبتنی بر بی‌اعتمادی به منابع سنتی اسلامی است، می‌کوشند تاریخ صدر اسلام را با اتکا به متون معاصر غیرمسلمان (یونانی، سریانی، عبری و ارمنی) بازسازی کنند. آنان معتقدند که روایت‌های اسلامی درباره خاستگاه دین اسلام، حاصل بازنویسی‌های ایدئولوژیک در قرون متأخر است و نمی‌توان آن‌ها را به‌عنوان شواهدی معتبر برای تاریخ سده هفتم میلادی به کار

بست (کرون و کوک، ۱۹۷۷م، ۳ - ۷).

نویسندگان اصطلاح هاجریسم را برای توصیف یک جنبش اولیه عربی-یهودی به کار می‌برند که در تقابل با امپراتوری بیزانس شکل گرفت. این جنبش، به زعم آنان، نه یک جنبش دینی مستقل از آغاز، بلکه یک حرکت سیاسی-قومی بود که با همکاری قبایل عرب و برخی گروه‌های یهودی، به قصد بازسازی هویت اسماعیل تبار و خروج از سیطره امپراتوری‌های بزرگ سامان یافت. از این منظر، اسلام اولیه، ادامه‌ای از سنت‌های ابراهیمی است که به طور خاص از سنت یهودی و انتظارات مسیحایی متأثر بوده است (کرون و کوک، ۱۹۷۷م، ۸ - ۱۴).

بر اساس قرائت کرون و کوک، پیامبر اسلام ﷺ در ابتدا نه یک بنیان‌گذار دین مستقل، بلکه رهبری قومی - دینی بود که به همراه پیروانش خود را به مثابه «اسماعیلیان» بازشناسی می‌کردند؛ کسانی که برای بازپس‌گیری سرزمین مقدس و بازسازی سنت ابراهیمی با یهودیان هم‌پیمان شده بودند. این اتحاد اما پس از فتح بیت المقدس (اورشلیم) گسسته شد و از دل این گسست، اسلام به عنوان یک دین مستقل، به تدریج شکل گرفت. به اعتقاد نویسندگان، بسیاری از عناصر متمایزکننده اسلام - از جمله قرآن به شکل مکتوب و تدوین شده، فقه، حدیث و ساختار خلافت - محصول قرن‌های دوم و سوم هجری‌اند و نه قرن نخست (کرون و کوک، ۱۹۷۷م، ۱۵ - ۲۰).

یکی از مهم‌ترین نوآوری‌های روش‌شناختی این کتاب، اولویت دادن به منابع بیرونی بر منابع اسلامی است. کرون و کوک با بررسی متون یونانی و سریانی معاصر پیامبر اسلام ﷺ، استدلال می‌کنند که این منابع حاکی از برداشت‌هایی متفاوت از آن چیزی است که بعدها در سنت اسلامی شکل گرفت. برای نمونه، نویسندگان با استناد به نوشته‌های سیبوهی ارمنی و توماس پریسک، به شواهدی اشاره می‌کنند که در آن پیامبر اسلام به عنوان رهبری قومی با اهداف سیاسی معرفی شده است، نه پیامبری صاحب وحی (کرون و کوک، ۱۹۷۷م، ۴۰ - ۴۵). این رویکرد شکاکانه به منابع اسلامی و اتکای شدید به منابع غیرمسلمان، موجب

نقد‌های جدی در میان اسلام‌پژوهان شد. منتقدان این رویکرد را بیش از حد قیاسی و فاقد شواهد کافی دانسته‌اند. به‌ویژه نادیده گرفتن پویایی‌های داخلی سنت اسلامی و پیچیدگی‌های تحول حدیث و فقه، از مهم‌ترین نقاط ضعف این اثر برشمرده شده است. حتی خود کرون در آثار متأخرش مانند: تجارت مکه و خاستگاه اسلام (۱۹۸۷م)، رویکرد محتاط‌تری اتخاذ کرده و برخی از دیدگاه‌های افراطی اولیه را تعدیل نموده است. با وجود این، هاجریسم همچنان اثری اثرگذار در حوزه تاریخ‌نگاری اسلام باقی مانده است. این کتاب، با زیر سؤال بردن مفروضات سنتی، موجب گشایش جدی در مطالعات انتقادی اسلام شد و زمینه را برای گفتمان‌هایی چون «بازخوانی اسلام با رویکرد تاریخی» فراهم ساخت. هرچند روش‌شناسی آن محل مناقشه است، اما نقش آن در تحریک پژوهش‌های نوین در باب تاریخ صدر اسلام انکارناپذیر است.

۴. رقم ۱/ پترا و گیبسون

دن گیبسون^۲ نیز، البته نه در عمق کرون و کوک، آثار متعددی در حوزه خاستگاه

۱. نبطیان، قوم عرب شمالی، در سده‌های ۳ و ۴ پیش از میلاد با تسلط بر راه‌های کاروانی در وادی موسی و جنوب اردن، شهری صخره‌ای بنیاد نهادند که بعدها «پترا» نام گرفت. نام کهن این شهر در زبان‌های سامی با ریشه سه‌حرفی RQM (ر-ق-م) حفظ شده است؛ در آرامی و نبطی Raqmu، در عبری Rekem، در سریانی RQM، و در عربی رقم یا رقیم. معنای این ریشه «نقش کردن یا نوشتن» است و احتمالاً به سنگ‌های تراشیده و رنگین شهر اشاره دارد. یونانیان معادل معنایی آن، یعنی Petra (صخره)، را به‌کار بردند. منابع یهودی، سریانی و بیزانسی، از جمله یوسفوس و اوسیبیوس، شهر را با همان نام بومی Rekem یاد کرده‌اند. در منابع اسلامی، «الرَّقِیم» هم به‌عنوان «لوح نوشته‌شده» و هم به‌عنوان نام مکانی نزدیک بلقاء، عَمَّان و أیلة ذکر شده است. جغرافی‌نگاران اسلامی شهری به نام «رَقِیم» با خانه‌های تراشیده در سنگ و غاری با دو در توصیف کرده‌اند که با ویژگی‌های پترا منطبق است. پژوهشگران جدید، با اتکا به شواهد سامی، یونانی و اسلامی، احتمال می‌دهند «الرَّقِیم» در قرآن (کهف: ۹) نام خاص همان پترا باشد و «اصحاب الکهف و الرقیم» به خفتگان غاری در پیرامون پترا اشاره کند.

2. Dan Gibson.

اولیه اسلام و فرضیه دو کعبه‌ای دارد؛ همانند:

۱. جغرافیای قرآنی: بررسی و ارزیابی منابع جغرافیایی در قرآن با استناد به داده‌های تاریخی و میدانی (۲۰۱۱م).
 ۲. مستند شهر مقدس (۲۰۱۶م).
 ۳. قبله‌های آغازین اسلامی: پژوهشی درباره مسجدهای ساخته شده بین سال‌های ۱ تا ۲۶۳ هجری (۲۰۱۷م).
 ۴. بگذار سنگ‌ها سخن بگویند: نگاهی نو به باستان‌شناسی اسلام (۲۰۲۳م).
- شرح حال کوتاه و خلاصه‌ای از فرضیه وی، از این قرار است:

الف) شرح حال اجمالی دن گیبسون

دن گیبسون یک پژوهشگر، نویسنده و مستندساز کانادایی است؛ که بیشتر به خاطر نظریه‌هایش درباره تاریخ صدر اسلام و مخصوصاً مستند شهر مقدس شناخته می‌شود. کتاب یا مقاله مستقلی که به طور کامل به زندگی‌نامه وی پرداخته باشد، یافت نشد. بنابراین، اطلاعات موجود درباره زندگی او عمدتاً از منابعی مانند وب‌سایت شخصی‌اش، پیشگفتار کتاب‌هایش و مصاحبه‌های رسانه‌ای او قابل استخراج است. همچنین، وب‌سایت رسمی او^۱ نیز اطلاعاتی درباره تحقیقات و دیدگاه‌هایش ارائه می‌دهد.

دن گیبسون از سال ۱۹۷۹ میلادی مطالعات میدانی گسترده‌ای در خاورمیانه آغاز کرد و حدود سه دهه در کشورهای اردن، یمن و امارات متحده عربی سکونت داشت. تمرکز اصلی فعالیت‌های او بر تاریخ‌نگاری صدر اسلام، تمدن نبوی‌ها، و بررسی‌های جغرافیایی قرآن بوده است (گیبسون، ۲۰۱۱م، ۸). او نخستین بار با انتشار کتاب «جغرافیای قرآنی»^۲ در سال ۲۰۱۱ میلادی، رویکردی مبتنی بر بررسی‌های باستان‌شناختی و متنی

1. Nabataea.net.

2. Qur'ānic Geography.

ارائه کرد تا موقعیت‌های مکانی مذکور در قرآن را با داده‌های تاریخی و جغرافیایی تطبیق دهد (همانجا).

در ادامه این رویکرد، او به سال ۲۰۱۷ میلادی در کتاب «قبله‌های اسلامی اولیه»^۱ با تحلیل جهت‌گیری قبله بیش از ۲۰۰ مسجد تاریخی، ادعا کرد که در قرون اولیه اسلام، قبله مساجد به سوی پترا در اردن بوده نه مکه (همو، ۲۰۱۷م، ۱۳۲). این پژوهش مبتنی بر داده‌های ماهواره‌ای، بررسی میدانی و اسناد تاریخی است که به طور مستقل از سوی گیبسون گردآوری شده‌اند.

در این میان قابل توجه است که، گیبسون در نهادهای دانشگاهی رسمی فعالیت نداشت، اما با این حال آثار او توجه برخی محافل پژوهشی غیررسمی را به خود جلب کرده است.

ب) توضیح مختصر فرضیه یا نظریه گیبسون

دن گیبسون بیشتر با کتاب و مستندش به نام «شهر مقدس» شناخته می‌شود، که در آن ادعا می‌کند که مکه تاریخی در اصل در شمال عربستان (منطقه پترا در جنوب اردن امروزی) بوده، نه در مکه کنونی در عربستان سعودی.

نظریه پترا که توسط دن گیبسون در آثارش توسعه یافته، مدعی است که مکان مقدس اولیه در اسلام نه مکه بلکه پترا در جنوب اردن بوده است. به گمان ایشان این نظریه مبتنی بر شواهدی چندلایه از جمله جغرافیای قرآنی، قبله‌های مساجد اولیه و متون اسلامی اولیه است (نک: گیبسون، ۲۰۱۱م، ۱۱۷ - ۱۳۲). گیبسون بر این باور است که توصیف‌های جغرافیایی قرآن، شامل کوهستان، کشاورزی، و آب‌وهوای نسبتاً مرطوب، با اقلیم خشک مکه سازگار نیست و بیشتر با موقعیت طبیعی پترا مطابقت دارد (نک: گیبسون، ۲۰۱۱م، ۸۹ - ۹۳).

1. Early Islamic Qiblas.

به باور گیبسون، تغییر قبله از پترا به مکه در حدود اواسط قرن دوم هجری رخ داده و ناشی از تحولات سیاسی خلافت عباسی بوده است (نک: گیبسون، ۲۰۱۷م، ۱۷۶).

دلایل اصلی دن گیبسون برای حمایت از نظریه «پترا به عنوان مکان مقدس اولیه اسلام» به صورت فهرست وار عبارت است از قبله مساجد اولیه، توصیف های جغرافیایی قرآن، نبود شواهد تاریخی و باستان شناسی و تطابق با روایات اسلامی.

البته در مقابل این دلایل و نظریه، پژوهشگرانی چون دیوید ای. کینگ به شدت به یافته ها و روش شناسی او انتقاد کرده اند.^۱ کینگ در مقاله ای تفصیلی به نام «بررسی کتاب قبله های نخستین اسلامی» از تناقض های جدی در تحلیل های گیبسون یاد می کند و یافته های او را غیردقیق و غیرعلمی می داند (نک: کینگ، ۲۰۱۸م، ۳۸۴ - ۳۵۱). کینگ، روش های گیبسون را فاقد بنیان های لازم در علم قبله شناسی می داند. او می نویسد که برداشت گیبسون از معماری و قبله یابی تاریخی ساده انگارانه و گاه نادرست است (نک: کینگ، ۲۰۱۸م، ۳۸۴ - ۳۶۰).

۵. نقد فرضیه دو کعبه ای

در نقد خاستگاه اولیه اسلام در شمال حجاز و فرضیه پترا، مقالات و نوشته های

۱. نک: ۱. «درباره قبله البزداوی در ماوراءالنهر اولیه اسلامی»، (۱۹۸۳م). ۲. «قبله»، (۱۹۸۶م). ۳. «علم در خدمت دین: مورد اسلام»، (۱۹۹۰م). ۴. «اخترشناسی عامیانه در خدمت دین: مورد اسلام»، (۱۹۹۳م).
۵. «نجوم و جامعه اسلامی: قبله، شاخص خورشیدی، و زمان سنجی»، (۱۹۹۶م). ۶. «نجوم ریاضی در تمدن اسلامی»، (۲۰۰۰م). ۷. «نجوم و جغرافیای اسلامی»، (۲۰۱۶م). ۸. «بررسی کتاب قبله های نخستین اسلامی»، (۲۰۱۹-۲۰۱۸م). ۹. «افسانه پترا: مساجد اولیه رو به کعبه مقدس در مکه اند، اما دن گیبسون نمی داند چگونه»، (۲۰۱۸م). ۱۰. «جغرافیای مقدس اسلامی و تعیین قبله با استفاده از خورشید و ستارگان: مروری بر منابع تاریخی با پیوستی درباره برخی اشتباهات اخیر در جهت گیری مساجد»، (۲۰۲۰م). ۱۱. «اشتباهات درباره اسلام نخستین: دن گیبسون و آموس جیسون دیوس درباره جهت مقدس (قبله) و تام هالند درباره آداب نماز»، (۲۰۲۴م). ۱۲. «کعبه و جغرافیای مقدس اسلام: بازنگری «چهره های کعبه»، (۲۰۲۴م) ..

فراوانی در غرب نگارش یافته است؛ آثاری از دانشمندانی همانند: «فرد دالر، رابرت هوپلند، جرالدهاوتینگ و دیوید ای. کینگ». در ایران نیز آثار متعددی در نقد این دیدگاه‌ها منتشر شده است؛ همانند:

۱. کریم‌پور، سعید و علی راد (۱۳۹۵ش)، تحلیل و نقد هاجریسم بر اساس آیات قرآن کریم و روایات اسلامی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، پردیس فارابی - دانشکده الهیات.

۲. کریم‌پور، سعید و علی راد (۱۳۹۶ش)، «فرضیه خاستگاه هاجری اسلام، تحلیل و نقد»، فلسفه دین، دوره ۴، شماره ۱۴، ص ۷۶۹ - ۷۸۶.

۳. نصرتی، سپیده و قربان علمی و ناصر گذشته (۱۳۹۶ش)، «نقد و بررسی آراء تجدید نظر طلبانه پاتریشیا کرون در زمینه مطالعات اسلامی»، تاریخ و تمدن اسلامی، بهار و تابستان شماره ۲۵، ص ۱۲۱ - ۱۴۷.

۴. انصاری، هادی (۱۳۹۹ش)، «مکه یا پترا؛ کدامین شهر مقدس مسلمانان است؟»، یادداشت اینترنتی، ۹ اردیبهشت، سایت خبرآنلاین.

۵. خلیلی‌نژاد، سید محسن و جعفر نکونام (۱۳۹۹ش)، «نقد مدعای گیبسون در تغییر قبله از پترا به کعبه با استناد به آیات قرآن»، کتاب قیم، بهار و تابستان شماره ۲۲، ص ۷ - ۲۴.

۶. صفری‌فروشانی، نعمت‌الله (۱۴۰۴ش)، مغالطه مکه یا پترا (قسمت اول و دوم؛ گفتاری از جلسه شانزدهم کارگاه مغالطات استنادی)، آدرس ایتا: <https://eitaa.com/join> - <https://chat/3117417555C0aced68c60>.

۶. معرفی آثار درباره فرضیه دوکعبه‌ای و برخی منابع مرتبط به آن

قبل از مطالعه فهرست الفبایی آثار بر اساس نام خانوادگی مؤلفین، تذکر این نکته مناسب می‌باشد که برخی از آثار، ممکن است توسط ناشران مختلف و یا با اشکال

برگردان اسمی (نام خانوادگی) متعددی درج شده باشند، بنابراین برای جست و جوی نام نویسندگان، لازم است تا به هر چند حالت مختلف، توجه بفرمایید.

فهرست آثار بر اساس نام مؤلفین عبارتند از:

۱. ابن الجوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۰۰/۱۹۸۰ق)، فضائل القدس، ۱۴۷ ص، بیروت، دار الآفاق الجديدة.

۲. ابن دهیش، عبد الملک (بدون تاریخ)، الحرم المکی الشریف و الأعلام المحیطة به، مکه مکرمه - عربستان، بی نا.

۳. ابن کلبی، هشام بن محمد (۲۰۰۰م)، کتاب الاصلنام (بت های عرب)، محقق: احمد زکی صفوت، حدود ۲۹۰ صفحه، قاهره، دارالکتب المصریة. این اثر با مشخصات زیر ترجمه فارسی شده است: کلبی، هشام بن محمد (۱۳۴۸ش)، بت های عرب، مترجم: یوسف فضایی، ۳۱۶ صفحه، تهران، عطایی.

۴. ابن هشام، عبد الملک بن هشام (بدون تاریخ نشر در این نسخه)، السیرة النبویة، تحقیق مصطفی سقا و عبد الحفیظ شبلی، بیروت - لبنان: دار المعرفة.

۵. أحمد رجب محمد علی (۱۴۱۷ق)، زمزم علی مر العصور، الازهر، السنة التاسعة و الستون، ذوالحجة الجزء ۱۲، ص ۱۷۶۵ - ۱۷۶۹.

۶. احمد، مشهود (۲۰۲۳م)، «تحلیل نظریه پترا در مورد اسلام اولیه: پاسخ به تام هالند، جی اسمیت و دن گیسون»، ۲۵ مارس، سایت اینترنتی:

<https://trueislam.co.uk/articles/petra-theory-of-early-islam/>.

۷. احمدی، علی (۱۳۹۸ش)، «نقش ابن علان مکی در تدوین تاریخ مکه و مدینه»، فصلنامه میقات حج، پاییز شماره پیاپی ۱۰۹، ص ۱۳۹ - ۱۵۸.

۸. اسپنسر، رابرت بی. (۲۰۱۲م)، آیا محمد وجود داشته است؟ پژوهشی درباره ریشه های مبهم اسلام (Did Muhammad Exist? An Inquiry Into Islam's Obscure Origins)، ۳۶۲ صفحه، ویلمینگتون: انتشارات اینکاونتر بوکر.

۹. استادی، کاظم (۱۴۰۳ - ۱۴۰۴ش)، «مجموعه یادداشت هایی درباره فرضیه دو کعبه ای و پترا»، کانال تلگرامی «با من بمان» و «دین از نگاهی دیگر»، <https://t.me/kazimuštadi> و <https://t.me/kazimuštadi>.

۱. me/dinaznegahidigar. (این یادداشت‌ها به ترتیب تاریخ نگارش عبارتند از: <https://t.me/kazimustadi/21435>؛ «منطقه پترا و حضرت امام حسین علیه السلام»؛ ۲۰۲۳/۰۷/۲۹).
۲. <https://t.me/kazimustadi/21448>؛ «هاجر دور یا نزدیک»؛ ۲۰۲۳/۰۸/۰۱).
۳. <https://t.me/dinaznegahidigar/333>؛ «نظریه دو کعبه‌ای»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۰۳).
۴. <https://t.me/dinaznegahidigar/335>؛ «کعبه در چهار فرضیه»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۰۴).
۵. <https://t.me/dinaznegahidigar/336>؛ «کعبه ابراهیمی و تولد امام علی علیه السلام»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۰۵).
۶. <https://t.me/dinaznegahidigar/338>؛ «مکه و سکوت باستان‌شناسی»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۰۶).
۷. <https://t.me/dinaznegahidigar/340>؛ «ابراهیم و حجاز»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۰۷).
۸. <https://t.me/dinaznegahidigar/342>؛ «چالش‌های سفر حجاز»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۰۷).
۹. <https://t.me/dinaznegahidigar/343>؛ «نماز جمعه، آیینی پیامبرانه یا تأسیسی پسینی؟»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۰۹).
۱۰. <https://t.me/kazimustadi/23670>؛ «زبان پیامبر و خط سریانی»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۱۱).
۱۱. <https://t.me/dinaznegahidigar/346>؛ «معراج و پترا»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۱۲).
۱۲. <https://t.me/kazimustadi/23678>؛ «وجود پیامبر صلی الله علیه و آله و خلفا»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۱۵).
۱۳. <https://t.me/kazimustadi/23706>؛ «روم و ژئوحی»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۲۳).
۱۴. <https://t.me/dinaznegahidigar/368>؛ «مرکز زمین و پترا»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۲۴).
۱۵. <https://t.me/dinaznegahidigar/371>؛ «ایران باستان و پترا»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۲۵).
۱۶. <https://t.me/dinaznegahidigar/373>؛ «مسجد و پترا»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۲۵).
۱۷. <https://t.me/dinaznegahidigar/377>؛ «بُصری شام و پترا»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۲۶).
۱۸. <https://t.me/dinaznegahidigar/375>؛ «وادی غیر ذی زرع و منطقه پترا»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۲۶).
۱۹. <https://t.me/dinaznegahidigar/380>؛ «خطبه علی (ع) و منطقه پترا»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۳۰).
۲۰. <https://t.me/dinaznegahidigar/382>؛ «جنگ موته و منطقه پترا»؛ ۲۰۲۵/۰۵/۳۰).
۲۱. <https://t.me/dinaznegahidigar/388>؛ «محدوده مقدس و منطقه پترا»؛ ۲۰۲۵/۰۶/۰۱).
۲۲. <https://t.me/dinaznegahidigar/391>؛ «اسلام سریانی و پترا»؛ ۲۰۲۵/۰۶/۰۱).
۲۳. <https://t.me/dinaznegahidigar/396>؛ «ابوقبیس و پترا»؛ ۲۰۲۵/۰۶/۰۲).
۲۴. <https://t.me/dinaznegahidigar/398>؛ «قوم لوط و منطقه پترا»؛ ۲۰۲۵/۰۶/۰۲).
۲۵. <https://t.me/dinaznegahidigar/400>؛ «جنگ تبوک و پترا»؛ ۲۰۲۵/۰۶/۰۲).
۲۶. <https://t.me/dinaznegahidigar/402>؛ «لشکر اسامه و پترا»؛ ۲۰۲۵/۰۶/۰۳).
۲۷. <https://t.me/dinaznegahidigar/405>؛ «زیتون و منطقه پترا»؛ ۲۰۲۵/۰۶/۰۴).
۲۸. <https://t.me/dinaznegahidigar/407>؛ «یزید بن معاویه و پترا»؛ ۲۰۲۵/۰۶/۰۵).

۲۹. <https://t.me/dinaznegahidigar/409>، «چهار نکته پترایی»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۰۵).
 ۳۰. <https://t.me/dinaznegahidigar/412>، «شهر یثرب و منطقه پترا»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۰۵).
 ۳۱. <https://t.me/dinaznegahidigar/414>، «استقبال حج و پترا»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۰۶).
 ۳۲. <https://t.me/dinaznegahidigar/416>، «خط حجازی و منطقه پترا»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۰۶).
 ۳۳. <https://t.me/dinaznegahidigar/418>، «استبعاد پترایی»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۰۶).
 ۳۴. <https://t.me/dinaznegahidigar/423>، «اقوام قرآنی و منطقه پترا»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۰۷).
 ۳۵. <https://t.me/dinaznegahidigar/425>، «نقد وارده بر نظریه پترا»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۰۷).
 ۳۶. <https://t.me/dinaznegahidigar/427>، «قرآن بایبلی و پترا»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۰۷).
 ۳۷. <https://t.me/dinaznegahidigar/429>، «جنگ خندق و منطقه پترا»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۰۸).
 ۳۸. <https://t.me/dinaznegahidigar/431>، «غزوات پیامبر ﷺ و منطقه پترا»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۰۹).
 ۳۹. <https://t.me/dinaznegahidigar/433>، «غذای پیامبر ﷺ و منطقه پترا»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۰۹).
 ۴۰. <https://t.me/dinaznegahidigar/435>، «لباس پیامبر ﷺ و منطقه پترا»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۱۱).
 ۴۱. <https://t.me/dinaznegahidigar/437>، «رؤیت هلال ماه و مکان سنجی محل زیست پیامبر ﷺ»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۱۱).
 ۴۲. <https://t.me/dinaznegahidigar/443>، «قیافه پیامبر (ص) و منطقه پترا»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۱۲).
 ۴۳. <https://t.me/dinaznegahidigar/445>، «روایات جانوری و منطقه پترا»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۱۳).
 ۴۴. <https://t.me/kazimustadi/23793>، «منع حدیث و پترا»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۲۹).
 ۴۵. <https://t.me/dinaznegahidigar/460>، «دوشنبه و پیامبر»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۲۹).
 ۴۶. <https://t.me/dinaznegahidigar/462>، «تقویم و پترا»؛ (۲۰۲۵/۰۶/۲۹).
 ۴۷. <https://t.me/dinaznegahidigar/468>، «بت‌ها و منطقه پترا»؛ (۲۰۲۵/۰۷/۰۲).
 ۴۸. <https://t.me/dinaznegahidigar/462>، «جغرافیای قبایل عربی و منطقه پترا»؛ (۲۰۲۵/۰۷/۰۲).
- و یادداشت‌های دیگر.
۱۰. اسماعیلی، مهران (۱۳۹۸ش)، «تعیین محدوده یثرب/مدینه در دوره پیامبر؛ رویکردی انتقادی به مطالعه‌های خاورشناسی»، پژوهش‌های تاریخی، بهار شماره ۴۱، ص ۳۵ - ۴۹.
 ۱۱. افراسیابی، غلامرضا (۱۳۸۳ش)، «بنیان کعبه (۲۰۱)»، آینه میراث، زمستان ش ۲۳ و بهار ش ۲۴، ص ۷-۲۶ و ۷-۱۷.
 ۱۲. الأفغانی، سعید (۱۹۳۷م)، أسواق العرب في الجاهلية والإسلام، ۵۲۶ صفحه، دمشق، بی‌نا.
 ۱۳. اکبر، رحمت‌الله؛ اصلان، احمد؛ مصطفی قیّم، رحمت‌الله (۲۰۲۲م)، «روش‌های محاسبه جهت

قبله در منابع نجوم اسلامی در اندونزی»، احکام: مجله علوم شرعی، دوره ۲۲، شماره ۲، ص ۳۸۵-۴۱۰.

۱۴. امام، سید جلال (۱۳۸۶ش)، «کعبه و بررسی تاریخ بنای آن در قرآن»، معرفت، خرداد شماره ۱۱۴، ص ۵۵-۷۴.

۱۵. أميرة بنت علی وصفی مداح (۱۴۲۶ق)، «إهتمام العثمانيين بكسوة الكعبة الشريفة و تطورها في العصر الحديث ۹۲۳ق - ۱۳۴۶ق/ ۱۵۱۷م - ۱۹۲۷م»، جامعة ام القرى، ذو القعدة العدد ۳۵، ص ۱۴۱-۲۱۰.

۱۶. امیرمعزی، محمد علی (۱۳۸۸ش)، «یک متن و تاریخی رازآمیز»، مترجم: مجید منتظر مهدی، هفت آسمان، سال یازدهم، تابستان شماره ۴۲، ص ۳۵-۵۶.

۱۷. امیرمعزی، محمد علی و دی، گیوم (ویراستاران) (۲۰۱۹م)، قرآن مورخان، ۳۴۵۰+ صفحه، پاریس: انتشارات سرف.

۱۸. اندرسون، مارک (۲۰۱۸م)، «آیا مکه زادگاه واقعی اسلام است یا پترا؟»، Understanding Islam Today، در دسترس در:

<https://understandingIslamtoday/is-mecca-or-petra-islams-true-birthplace> (بازبینی شده در ۲۶ نوامبر ۲۰۱۹م).

۱۹. الأنصاری عبد الرحمن الطیب و صالح بن محمد جابر آل مریح (۱۴۲۴ق)، نجران: منطلق القوافل، ریاض - عربستان سعودی: دار القوافل للنشر والتوزيع.

۲۰. انصاری، هادی (۱۳۹۹ش)، «مکه یا پترا؛ کدامین شهر مقدس مسلمانان است؟»، یادداشت اینترنتی، ۹ اردیبهشت، سایت خبرآنلاین.

۲۱. اوکس، ریچارد دبلیو. (۲۰۱۵م)، «بررسی کتاب جغرافیای قرآنی»، جهان مسلمان، دوره ۱۰۵، صص ۴۲۳-۴۲۶.

۲۲. اولیگ (اوهلینگ)، کارل هاینس (۲۰۰۸م)، ریشه‌های پنهان اسلام: تحقیقی نوین بر تاریخ اولیه (The Hidden Origins of Islam: New Research into Its Early History)، ۴۰۶ صفحه، نیویورک: پرومیتئوس.

۲۳. اولیگ (اوهلینگ)، کارل هاینس؛ پپ، فولکر (۲۰۱۳م)، آغاز اسلام: بازسازی انتقادی بر پایه منابع هم عصر، ترجمه جاوید نامجو، ۳۰۴ صفحه، آهرست، نیویورک: نشر پرومیتئوس.

۲۴. ایلجی، ولی؛ اوزولو، ابراهیم مراد؛ ارسلان، ارسوی؛ آلقان، رها متین (۲۰۱۸م)، «بررسی دقت قبله موجود در مساجد متعلق به دوره‌های مختلف: مطالعه موردی در شهر چوروم ترکیه»، نشریه فنی گزته، دوره ۲۵، شماره ۶، ص ۱۶۴۲ - ۱۶۴۹.
۲۵. ایمحوتپ، آسر (۲۰۱۲م)، «بازنگری در کعبه اسلام (Reexamining the Kaaba of Islam)»، ۲۸ صفحه پی‌دی‌اف چاپ نشده، ۲ اوت، مؤسسه فلسفه و پژوهش موکا - ورسی‌تی.
۲۶. آذنیوشه، عباسعلی (۱۳۹۲ش)، «جنبش شهرسازی در سده‌های نخستین خلافت اسلامی»، فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، تابستان پیاپی ۱۱، صص ۱۱۳ - ۱۳۴.
۲۷. آصف فکرت، محمد (۱۳۷۰ش)، «نخستین جامه‌ای که خراسانیان بر کعبه پوشانیدند»، مشکوة، پاییز شماره ۳۲، ص ۵۹ - ۶۸.
۲۸. آونی، گیدئون (۱۹۹۴م)، «مساجد اولیه در ارتفاعات نقب: شواهد باستان‌شناسی جدید درباره نفوذ اسلام به فلسطین جنوبی»، بولتن مدرسه آمریکایی مطالعات شرقی، شماره ۲۹۴، ص ۸۳-۱۰۰.
۲۹. بامدادان، مزدک (بی‌تا)، مسجد الاقصی و قرآن (راژگشایی از یک چیستان)، بی‌جا، بی‌نا.
۳۰. برویکر، دیوید ای. (۲۰۱۹م)، اصلاحات در نسخه‌های اولیه قرآن: بیست نمونه، آمریکا: تینک اند تل پرس.
۳۱. بروکهاوس، یوهانس ابرت و دیگران (۲۰۱۱م)، اطلس بزرگ تاریخ جهان، ۴۰۰ صفحه، مانهایم: انتشارات بروکهاوس.
۳۲. بهارزاده، پروین و فریده امینی (۱۳۹۶ش)، «مفهوم سنجی و ارزیابی روایات حاکی از مرکزیت کعبه در زمین»، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، بهار، شماره ۳۳، ص ۱ - ۳۰.
۳۳. البهکلی، حسن أحمد (۱۳۸۷ق)، «تاریخنا القدیم علی ضوء الآثار فی بلادنا (۳): بناء الکعبة المعظمة»، العرب، السنة الثانية، ذوالحجة، الجزء ۶، ص ۵۱۲ - ۵۱۵.
۳۴. بیگو دِمرو، لوئیز؛ شارلو، گیوم؛ بداوی، والید؛ گوادانینی، کوین؛ لارش، فرانسوا؛ ناجیار، لورانس؛ و سهلح، سامر ا. (۲۰۲۴م)، «مقابر سنگ‌تراش یادمانی نبطی در مغایر شعیب و العصفیر در واحة البدع (عربستان سعودی): مطالعه مقدماتی معماری و سازمان فضایی نکزپولیس»، باستان‌شناسی و کتیبه‌شناسی عربی، سال ۲۰۲۴، شماره ۳۵ (۱)، ص ۱۵۵-۲۰۴.
۳۵. بی‌نیاز، داریوش (۲۰۲۲م)، «در جست‌وجوی محمد در تاریخ»، کانال تلگرامی و وبلاگ، آدرس: <https://javidnamjou.blogspot.com> > blog-post_29

۳۶. بی‌نیاز، داریوش (۲۰۲۲م)، «شهر ساختگی مکه، پاشنه آشیل تاریخ‌نگاری اسلامی»، کانال تلگرامی راز نو، آدرس: <https://t.me/raazenow/149>.

۳۷. پاکزاد، م الف (بی‌تا)، پروژه محمدسازی (دو جلد)، بی‌جا: بی‌نا.

۳۸. پپ، فولکر (۲۰۱۴م)، آغاز اسلام از اوگاریت تا سامره: بازسازی تاریخی دین اسلام بر پایه شواهد سکه‌ها و سنگ‌نوشته‌ها (The Early Islam: From Ugarit to Samarra)، ترجمه: بی‌نیاز، [ب. بی‌نیاز / داریوش]، چاپ فارسی، ۳۰۳ صفحه، آلمان - کانادا - فرانسه: نشر پگاه / پویا / خاوران / فروغ.

۳۹. پپ، فولکر؛ اولیگ، کارل هاینس؛ پوین، گرد.ر (نامشخص)، آغاز ناروشن اسلام: بازسازی تاریخ بر پایه سنگ‌نوشته‌ها و سکه‌های پول، ترجمه جاوید نامجو، بی‌جا: بی‌نا.

۴۰. پویازاده، اعظم و مریم پیروان (۱۳۹۳ش)، «نقد و بررسی دیدگاه جerald هاوتینگ در کتاب بت‌پرستی و ظهور اسلام»، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، پاییز، شماره ۲۳، ص ۳۳ - ۶۰.

۴۱. پهلوان، منصور (۱۴۲۸ق)، «القبلة الأولى بین الکعبة و بیت المقدس: دراسة قرآنية حدیثية تاریخیة»، نصوص معاصرة، ربيع، العدد ۱۰، ص ۲۷۹ - ۲۸۹.

۴۲. پیترز، فرانسیس ادوارد (۱۹۹۴)، حج: زیارت مسلمانان به مکه و اماکن مقدس، ص ۴۰۲، پرنستون: انتشارات دانشگاه پرنستون.

۴۳. پیترز، فرانسیس ادوارد (۱۹۹۴)، مکه: تاریخ ادبی سرزمین مقدس مسلمانان، ص ۳۷۸، پرنستون: انتشارات دانشگاه پرنستون.

۴۴. پیترسن، اندرو (۱۹۹۶م)، «قبله»، در: فرهنگ‌نامه معماری اسلامی، ویراستار: اندرو پیترسن، نیویورک: راتلج، ص ۲۴۰.

۴۵. پیرمردیان، مصطفی و مهدی عزتی (۱۳۹۳ش)، «ساکنان مکه (تأملی بر چگونگی سکونت قبایل مکه و میزان جمعیت قریش در آستانه ظهور اسلام)»، فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، بهار، پیاپی ۱۴، ص ۱۱۱ - ۱۳۴.

۴۶. تاجی، ایمان (۱۴۰۱ش)، «از جنبش مؤمنان تا جامعه مسلمانان: مروری بر کتاب "محمد و مؤمنان: در باب خاستگاه‌های اسلام" اثر فرد دائر»، دورنما، خرداد و شهریور شماره هفتم، ص ۱ - ۷.

۴۷. تخته‌داریان، مهری و محسن احتشامی‌نیا (۱۳۹۱ش)، علل تغییر قبله و پیامدهای آن، پایان‌نامه

- کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
۴۸. تفضلی، عباسعلی (۱۳۸۶ش)، «قبلتین (مسجد الاقصی مسجد الحرام)»، فصلنامه فقه و تاریخ تمدن، سال سوم، تابستان شماره ۱۲، ص ۲۹ - ۴۶.
۴۹. تقی‌زاده کوهبنانی، محمود و حسین سلیمانی (۱۳۹۳ش)، جایگاه مکان مقدس در شعائر یهودی، مسیحی و اسلامی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه ادیان و مذاهب، دانشکده ادیان.
۵۰. توحیدی، امین‌رضا و مصطفی پیرمردیان (۱۴۰۰ش)، سیاست و زیارت در حجاز (از آغاز تا سقوط خلافت عباسی)، ۲۳۱ صفحه، تهران، مشعر.
۵۱. ثابت، محمد بن عبد الله (۲۰۰۸م)، بیت الله الحرام الکعبة، ۲۵۶ صفحه، بیروت: دار الإیمان للطباعة والنشر والتوزيع.
۵۲. جعفریان، رسول (۱۳۷۴ش)، «تاریخ کعبه و مسجد الحرام»، محمد معصوم بن محمد صالح دمانودی، میقات حج، تابستان، شماره ۱۲، ص ۱۱۱ - ۱۳۴.
۵۳. جعفریان، رسول (۱۳۷۵ش)، «پرده‌داری و کلیدداری کعبه»، میقات حج، بهار، شماره ۱۵، ص ۸۲ - ۹۰.
۵۴. الجلاّد، احمد (۱۴۰۱ش/۲۰۲۲م)، «بسمله پیش‌اسلامی: تأملاتی بر نخستین گواهی اپیگرافی و اهمیت اصیل آن»، مطالعات اورشلیم به زبان عربی و اسلامی، دوره ۵۲، ص ۱ - ۲۸.
۵۵. الجلاّد، احمد (۲۰۱۸م)، «عربی پترا»، در پاپیروس پترا پنجم، ویرایش شده توسط آرجاوا، فرورس‌زن و کایمو، عمان: مرکز شرق‌شناسی آمریکا، ص ۳۵ - ۵۵.
۵۶. الجلاّد، احمد (۲۰۲۵م)، دین و آیین‌های کوچ‌گران عربستان پیش‌اسلامی: بازسازی بر اساس سنگ‌نوشته‌های صفایی، ۳۱۰ صفحه، مقدمه و ترجمه از دانشگاه ایالتی اوهایو، هلند، انتشارات بریل.
۵۷. الجلاّد، احمد (تاریخ نامشخص)، «کتیبه قبیله عاد» (The Epigraphy of the Tribe of 'Ad) (پیش‌نویس).
۵۸. الجلاّد، احمد (تاریخ نامشخص)، «نام الاهی پیش‌اسلامی و زمینه شهادت قرآن درباره عیسی»، (جزئیات انتشار کامل، موجود نیست).
۵۹. الجلاّد، احمد؛ دانیل، رابرت؛ الغل، عمر (۲۰۱۳م)، «نام‌های جغرافیایی و سکونتگاهی عربی

در پترا»، در پاپیروس پترا ۲، ویرایش شده توسط کوئینن، کایمو، کایمیو و دانیل، عمان، مرکز شرق‌شناسی آمریکا، ص ۲۳ - ۴۸.

۶۰. الجلاّد، احمد؛ صیدکی، هشام (۱۴۰۱ش/۲۰۲۲م)، «نوشته‌ای به زبان عربی کهن بر مسیر شمال، طائف»، باستان‌شناسی عربی و نگارش، دوره ۳۳، شماره ۱، ص ۲۰۲ - ۲۱۵.

۶۱. الجلاّد، احمد؛ صیدکی، هشام (۱۴۰۳ش/۲۰۲۴م)، «نوشته‌ای به زبان عربی کهن توسط یکی از یاران محمد؟»، مجله مطالعات خاور نزدیک، دوره ۸۳، شماره ۱، ص ۱ - ۱۴.

۶۲. جمشیدپور، آرش (۱۴۰۴ش)، «اسلام و پترا؛ ارزیابی ادعای دن گیبسون درباره خاستگاه اسلام از منظر پاپیروس‌های پترا»، بدون تاریخ، سایت دین آنلاین، آدرس:

<https://www.dinonline.com/44953>.

۶۳. جمشیدپور، آرش (۱۴۰۴ش)، «پاپیروس‌های پترا و اهمیت آن‌ها در اسلام‌پژوهی و قرآن‌پژوهی»، بدون تاریخ، سایت دین آنلاین، آدرس: <https://www.dinonline.com/44227>.

۶۴. جمشیدپور، آرش (۱۴۰۴ش)، «یافته‌ای بسیار مهم در اسلام‌پژوهی؛ سنگ‌نوشته حنظله بن ابی عامر»، بدون تاریخ، سایت دین آنلاین، آدرس: <https://www.dinonline.com/43378>.

۶۵. حاج‌امینی، حمید (۱۳۹۸ش)، «مکه یا پترا؟ تأملی در فرضیه خاستگاه هاجری اسلام»، نشست علمی، ۲۱ خردادماه، قم، مرکز ملی پاسخگویی به سوالات دینی.

۶۶. حسن زاده؛ صالح (۱۳۹۶ش)، «تحلیل روایت کعبه در قرآن و حدیث با تکیه بر آیه إن اول بیت وضع للناس...»، فصلنامه میقات حج، زمستان، پیاپی ۱۰۲، ص ۸۱ - ۱۰۷.

۶۷. حسنی، سید علی (۱۳۸۴ش)، «جایگاه کعبه در نزد اقوام جاهلی و پیروان ادیان مختلف»، معرفت، آبان، شماره ۹۵، ص ۴۲ - ۴۵.

۶۸. حسون، اسحاق (۱۹۸۱م)، «ادبیات مسلمانان در ستایش اورشلیم (فضائل بیت المقدس)»، کلیسای جامع اورشلیم، ج ۱، ص ۱۶۸-۱۸۴.

۶۹. الحسینی، سید مصطفی و محمدتقی انصاری‌پور (۱۴۰۲ش)، ارزیابی استدلال‌ات ناظر به ناهمخوانی بین آیات قرآن و گزارش موجود در کتاب مقدس با مکان کنونی مکه، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه ادیان و مذاهب، دانشکده ادیان.

۷۰. الحسینی، فاروق (۲۰۱۷م)، الإسلام والكعبة المشرفة، ریاض - عربستان: مكتبة التوبة للنشر والتوزيع.

۷۱. الحطالانی، عبدالله سعد؛ العتیبی، عجب محمد (۱۴۰۲ش/۲۰۲۳م)، «نوشته‌ای به زبان عربی کهن از بیابان حسماء (منطقه تبوک)»، باستان‌شناسی و کتیبه‌شناسی عربی، ۲۰۲۳م، ص ۱ - ۱۱.
۷۲. الحوت، محمود سلیم (۱۹۵۵)، در راه اسطوره‌شناسی نزد عرب: پژوهشی گسترده و عمیق در باورها و افسانه‌های عرب پیش از اسلام، حدود ۵۰۰ صفحه، بیروت، دار النهار (این کتاب با عنوان «کتاب باورها و اسطوره‌های عرب پیش از اسلام» توسط منیژه عبدالهی به فارسی ترجمه در نشر علم با ۵۸۴ صفحه منتشر شده است.
۷۳. الخربوطلی، علی حسنی (۲۰۰۸م)، تاریخ الکعبة، ۱۹۶ صفحه، بیروت، دارالجليل.
۷۴. خلاق، حسان (۱۹۹۶ق)، مکه المکرمه من خلال رحلتی ابن جبر و ابن بطوطه، بیروت - لبنان، دار النهضة العربية.
۷۵. خلیلی زاده، مرتضی (۱۴۰۰ش)، «نقد و بررسی دیدگاه مکارم شیرازی و رشید رضا درباره تاریخ ساخت خانه کعبه در تفسیر المنار و تفسیر نمونه»، پنجمین کنفرانس بین المللی علوم اسلامی، پژوهش‌های دینی و حقوق.
۷۶. خلیلی، حماسه (۱۳۸۷ش)، «پرده کعبه»، کتاب ماه هنر، آبان، شماره ۱۲۲، ص ۳۰ - ۴۰.
۷۷. خلیلی‌نژاد، سید محسن و جعفر نکونام (۱۳۹۹ش)، بررسی تطبیقی مکان‌های مقدس در قرآن و کتاب مقدس و تاثیر آن بر فهم قرآن، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه قم، دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
۷۸. خلیلی‌نژاد، سید محسن و جعفر نکونام (۱۳۹۹ش)، «نقد مدعای گیبسون در تغییر قبله از پترا به کعبه با استناد به آیات قرآن»، کتاب قیم، بهار و تابستان، شماره ۲۲، ص ۷ - ۲۴.
۷۹. دائر، فرد مک‌گراو (۱۹۸۱م)، فتوحات اولیه اسلام، ۴۸۷ صفحه، امریکا، انتشارات دانشگاه پرینستون.
۸۰. دائر، فرد مک‌گراو (۱۹۹۸م)، روایت‌های شکل‌گیری اسلام: آغازنوشته‌های تاریخی اسلامی، ۳۸۵ صفحه، پرینستون، انتشارات داروین.
۸۱. دائر، فرد مک‌گراو (۲۰۱۰م)، محمد و مؤمنان: در باب خاستگاه‌های اسلام، حدود ۳۰۰ صفحه، کمبریج، انتشارات دانشگاه هاروارد.
۸۲. دائر، فرد و هسل‌باخ-اندی، ربکا (ویراستاران) (۲۰۲۲م)، زبان‌نگاره‌ها و گُراسه: نگارش و دین در

عربستان در حدود ۵۰۰ تا ۷۰۰ میلادی (Epigraphy and the Linguistic Landscape: Writing and)

(Religion in Arabia, ca. 500-700 CE)، ۵۲۰ صفحه، شیکاگو، انتشارات دانشگاه شیکاگو.

۸۳. دوری، مایکل (۲۰۱۸م)، قرآن و بازتاب‌های کتاب مقدس آن: پژوهش‌هایی درباره پیدایش یک دین، لکزینگتون بوکز، آمریکا.

۸۴. راغب، فادی (۲۰۲۳م)، «شراکت در سرزمین مقدس: زیارت اسلامی به اماکن مقدس مسیحی در اورشلیم»، فصلنامه اورشلیم، ش. ۹۵، ص ۶۹-۹۹.

۸۵. ربیع نتاج، سید علی اکبر و زهرا لازری (۱۳۹۰ش)، «کاوشی در حدیث دحوالارض»، حدیث پژوهی، بهار و تابستان، شماره ۵، ص ۲۷۳-۲۹۴.

۸۶. رستگار، مریم و علی پیرهادی و ولی‌الله نقی‌پورفر (۱۴۰۱ش)، «نقد شخصیت پردازی ساره در برابر هاجر و مهاجرت به حجاز»، نشریه آموزه‌های قرآنی، سال نوزدهم، پاییز، شماره ۳۶، ص ۱۲۱-۱۴۲.

۸۷. رسولی محلاتی، سید هاشم (۱۳۶۵ش)، «داستان تجدید بنای کعبه»، پاسدار اسلام، فروردین، شماره ۵۲، ص ۲۸-۳۱.

۸۸. رضایی، فاطمه و یونس فرهنگد و موسی اکرمی و قنبرعلی رودگر (۱۳۹۸ش)، «قبله‌یابی بر اساس نجوم عامیانه در اندلس»، تاریخ و فرهنگ، سال پنجاه و یکم، پاییز، شماره ۱۰۳، ص ۷۱-۹۴.

۸۹. رفیعی، محمد حسین (۱۳۹۳ش)، «پاره‌های اسلام شناسی (۵): اسلام شناسی در غرب (۲): پاتریشیا کرونه و پایان شرق شناسی»، آینه پژوهش، آذر و اسفند، شماره ۱۴۹ و ۱۵۰، ص ۱۱۵-۱۲۲.

۹۰. روبین، اوری (۱۹۸۶)، «کعبه: ابعاد کارکردی و جایگاه آن در زمان‌های پیشااسلامی و آغاز اسلام»، مطالعات اورشلیم در عربی و اسلام، ج. ۸، ص ۹۷-۱۳۱.

۹۱. رهبر، محمد تقی (۱۳۷۹ش)، «تبرک و استشفای زمزم»، میقات حج، بهار، شماره ۳۱، ص ۹۳-۱۱۲.

۹۲. رهبر، محمد تقی (۱۳۷۹ش)، «زمزم در تحولات تاریخ»، میقات حج، تابستان، شماره ۳۲، ص ۸۵-۱۰۲.

۹۳. رهبر، محمد تقی (۱۳۷۹ش)، «منابع طبیعی زمزم و آب‌های مکه»، میقات حج، پاییز، شماره ۳۳، ص ۷۶-۸۵.

۹۴. رینولدز، جی. اس. (ویراستار) (۲۰۰۸م)، قرآن در بستر تاریخی آن (The Qur'an in Its Historical)

(Context)، لندن: روتلج.

۹۵. رینولدز، جی. اس. (ویراستار) (۲۰۱۱م)، دیدگاه‌های نوین درباره قرآن: قرآن در بستر تاریخی آن - جلد دوم (New Perspectives on the Quran: The Qur'an in Its Historical Context 2)، لندن: روتلج.

۹۶. رینولدز، گابریل سعید (۲۰۱۸م)، قرآن و بابیل (قرآن و زیرمتن‌هایش: ارتباط قرآن با متون بابیلی و پسابابیلی)، انتشارات دانشگاه ییل، گروه مترجمان عنقاء، بی‌جا: نشر عنقاء.

۹۷. ریوس - پینیس، مارتا (۲۰۲۳م)، «کدام جهت قبله درست است؟»، در: برنتیس، سونیا (ویراستار)، راهنمای روتلج در علوم جوامع اسلامی مآب، ایالات متحده، روتلج، ص ۷۴۱ - ۷۵۱.

۹۸. زمانی قمشه‌ای، علی (۱۳۷۵ش)، «قبله عراق از دیدگاه مقدس اردبیلی»، کیهان اندیشه، مرداد و شهریور، شماره ۶۷، ص ۳۱ - ۴۱.

۹۹. زین‌العابدین، عبدالسلام (۱۳۷۹ش)، «الکعبة المشرفة: سر البناء و الموقع (قراءة فی خطبة القاصعة)»، میقات الحج (عربی)، پاییز، شماره ۱۴، ص ۲۷۷ - ۲۹۰.

۱۰۰. ژولین روبن، کریستین (۱۴۰۱ش)، ۱۴۰۰ سال پادشاهی در عربستان پیش از اسلام، ترجمه: محمدعلی خوانین‌زاده، ۵۲۰ صفحه، تهران، حکمت.

۱۰۱. سازجینی، مرتضی (۱۳۹۹ش)، نقد شبهات کتاب «نامه‌هایی برای محمد پیامبر ﷺ / پژوهشی بر ریشه‌های قرآن، پایان نامه دکتری، استاد راهنما: رحمان عشریه، استاد مشاور: محمد علی رضایی اصفهانی، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی قم.

۱۰۲. سازجینی، مرتضی و رحمان عشریه و محمد علی رضایی اصفهانی (۱۳۹۷ش)، «تحلیل انتقادی شبهه نامه‌انگاری قرآن کریم»، الاهیات قرآنی، بهار و تابستان، شماره ۱۰، ص ۳۵ - ۵۵.

۱۰۳. سازجینی، مرتضی و رحمان عشریه و محمد علی رضایی اصفهانی (۱۳۹۸ش)، «بررسی تطبیقی آیین ابیونی با قرآن: پاسخ‌گویی به شبهه اقتباس»، پژوهش‌های ادیانی، پاییز و زمستان، شماره ۱۴، ص ۸ - ۳۳.

۱۰۴. سالم، عبدالعزیز (۱۳۸۰ش)، تاریخ عرب قبل از اسلام، مترجم: باقر صدری‌نیا، ۴۴۰ صفحه، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

۱۰۵. سامانی، محمود، (۱۳۹۳ش)، مناسبات ایرانیان با حجاز در دوره‌های مختلف تاریخ اسلامی، ۲۵۲ صفحه، تهران، مشعر.

۱۰۶. سجادی، مریم سادات و سیدرضا مؤدب (۱۳۹۹ش)، «مطالعه تطبیقی بررسی برخی شبهات پیرامون تغییرقبله با تاکید بر شبهه اقتباس»، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، پاییز و زمستان، شماره ۱۲، ص ۹ - ۳۳.

۱۰۷. سرگلی، سجاد (۱۴۰۲ - ۱۴۰۴ش)، «مجموعه یادداشت‌ها درباره دوگانه مکه و اورشلیم»، کانال تلگرامی الهیاتیک، <https://t.me/elahiatik>. (عنوان یادداشت‌های پیرامون دوگانه مکه و اورشلیم به ترتیب تاریخ نگارش عبارتند از:

۱. (۱۵ مرداد ۱۴۰۲)، «کدام مسجد الاقصی؟»؛ <https://t.me/elahiatik/369>.

۲. (۱۵ مرداد ۱۴۰۲)، «معبد اورشلیم»؛ <https://t.me/elahiatik/373>.

۳. (۱۶ مرداد ۱۴۰۲)، «معبد اورشلیم در قرآن»؛ <https://t.me/elahiatik/374>.

۴. (۱۸ مرداد ۱۴۰۲)، «چند پرسش درباره معبد سوم»؛ <https://t.me/elahiatik/376>.

۵. (۲۳ مرداد ۱۴۰۲)، «بکه همان مکه است یا معبد اورشلیم؟»؛ <https://t.me/elahiatik/378>.

۶. (۲۶ مرداد ۱۴۰۲)، «کعبه به دست حضرت ابراهیم ساخته شده؟»؛ <https://t.me/elahiatik/380>.

۷. (۲۶ مرداد ۱۴۰۲)، «ابراهیم فرزندش اسماعیل را به قربانگاه برد یا اسحاق را؟»؛ <https://t.me/elahiatik/381>.

۸. (۲۷ مرداد ۱۴۰۲)، «چاه زمزم یا بئر شعیق؟»؛ <https://t.me/elahiatik/383>.

۹. (۲۸ مرداد ۱۴۰۲)، «سکونت فرزند ابراهیم در وادی بی کشت»؛ <https://t.me/elahiatik/384>.

۱۰. (۲۹ مرداد ۱۴۰۲)، «آیا سعی صفا و مروه ارتباطی با دویدن‌های هاجر دارد؟»؛ <https://t.me/elahiatik/385>.

۱۱. (۲۶ شهریور ۱۴۰۲)، «بلد الامین مکه است یا اورشلیم؟»؛ <https://t.me/elahiatik/404>.

۱۲. (۵ مهر ۱۴۰۲)، «حرم آمنه، مکه است یا اورشلیم؟»؛ <https://t.me/elahiatik/407>.

۱۳. (۲۲ دی ۱۴۰۲)، «بیت المعمور»؛ <https://t.me/elahiatik/460>.

۱۴. (۲۳ دی ۱۴۰۲)، «بیت العتیق»؛ <https://t.me/elahiatik/462>.

۱۵. (۳۰ فروردین ۱۴۰۴)، «تغییر قبله مسلمانان به سمت مکه؟ یا به سمت اورشلیم؟»؛ <https://t.me/elahiatik/619>.

۱۶. (۳ اردیبهشت ۱۴۰۴)، «کعبه در مکه واقع شده یا در اورشلیم؟»؛ <https://t.me/elahiatik/621>.

۱۷. (۵ اردیبهشت ۱۴۰۴)، «آیا قرآن نامی از شهر مکه برده است؟»؛ <https://t.me/elahiatik/622>.

۱۸. (۶ اردیبهشت ۱۴۰۴)، «حج یهودی یا حج اسلامی؟»؛ <https://t.me/elahiatik/623>.

۱۹. (۸ اردیبهشت ۱۴۰۴)، «صفا و مروه در مکه یا اورشلیم؟»؛ <https://t.me/elahiatik/624>.

۲۰. (۱۰ اردیبهشت ۱۴۰۴)، «حجاز یا شام؟ محیطی که قرآن ترسیم می‌کند با حجاز شباهت بیشتری دارد یا شام؟»؛ <https://t.me/elahiatik/626>.

۲۱. (۱۱ اردیبهشت ۱۴۰۴)، «حضور پیامبر اسلام در اورشلیم»، <https://t.me/elahiatik/627>.
۲۲. (۱۴ اردیبهشت ۱۴۰۴)، «صحرای فاران؛ آیا محل زندگی پیامبر اسلام حوالی صحرای فاران بوده؟»، <https://t.me/elahiatik/629>.
۲۳. (۱۶ اردیبهشت ۱۴۰۴)، «شهر اسلام»، (فایل صوتی)، <https://t.me/elahiatik/631>.
۲۴. (۲۶ اردیبهشت ۱۴۰۴)، «ورود رهبران دینی به ام‌القری»، <https://t.me/elahiatik/634>.
۲۵. (۳۰ اردیبهشت ۱۴۰۴)، «ادنی الارض؛ حجاز یا شام؟»، <https://t.me/elahiatik/636>.
۲۶. (۲۹ اردیبهشت ۱۴۰۴)، «سفر شبانه؛ درباره ترجمه آیه ۱ سورة اسراء»، <https://t.me/elahiatik/635>.
۱۰۸. السعود، أسْمهان (۲۰۱۷م)، **الكعبة بيت الله الحرام: دراسة تاريخية**، ۲۸۰ صفحه، دبی - امارات، قندیل للطباعة والنشر والتوزيع.
۱۰۹. السقا، أحمد حجازی (۲۰۱۲م)، **الحج إلى الكعبة في التوراة والزبور والإنجيل والقرآن**، ۳۱۰ صفحه، بی‌جا، مكتبة النافذة.
۱۱۰. السقا، أحمد حجازی (۲۰۱۲م)، **الكعبة في سفر حزقيال: ذی الكفل ۵۸۶ ق.م**، ۱۶۵ صفحه، بی‌جا، مكتبة النافذة.
۱۱۱. سلطانی، سید محمد و محسن الویری و حسین فلاح‌زاده (۱۴۰۱ش)، «نقد دیدگاه پیدایش قرآن بر پایه متون سریانی»، **قرآن پژوهی خاورشناسان**، بهار و تابستان، شماره ۳۲، ص ۱۵۲ - ۱۷۶.
۱۱۲. سولیکین، احمد؛ دامانهوری، عبدالرزاق (۲۰۲۴م)، «تحلیل همبستگی و رگرسیون میان سال تأسیس و میزان انحراف جهت قبله مساجد جامع در جاوای شرقی»، **مجله آموزش ریاضی، علوم و فناوری**، دوره ۹، شماره ۱، ص ۲۱-۳۲.
۱۱۳. سید زهران (۱۳۶۳ق)، «المساجد الإسلامية: المسجد الحرام (۸ و ۹): الكعبة و ملحقاتها»، **المساجد، السنة الثانية، ربيع الأول و جمادى الأولى**، العدد ۳ و ۵، ص ۳۲۹ - ۳۳۱ و ۳۶۱ - ۳۶۲.
۱۱۴. سیروسى، راضیه و محمد حسن الهی‌زاده (۱۴۰۰ش)، «بررسی انتقادی دیدگاه مستشرقان درباره نسخ در قرآن با تاکید بر ماجرای تغییر قبله»، **تاریخ اسلام در آینه پژوهش**، بهار و تابستان، شماره ۵۰، ص ۴۵ - ۶۲.
۱۱۵. سیف‌الله، محمد سلیم؛ غنیم، مجدی؛ عبدالرحمن، احمد؛ اسکویز، ریچارد؛ احمد، مصطفی (۲۰۰۱م)، «قبله مسجدهای اولیه: بیت المقدس یا مکه؟»، در دسترس در: www.islamic-awareness.org/History/Islam/Dome_of_the_Rock/qibla.html (بازبینی شده در ۲۳ فوریه ۲۰۲۰م).

۱۱۶. سینای، نیکلای (۲۰۱۷م)، قرآن: معرفی تاریخی - نقدی، دانشگاه ادینبرو، بریتانیا.
۱۱۷. سیوان، امانوئل (۱۹۷۱م)، «ادبیات مسلمانان در ستایش اورشلیم (فضائل بیت المقدس)»، مطالعات شرق‌شناسی اسرائیل، سال ۱، ش. ۱، ص ۲۶۳-۲۷۱.
۱۱۸. السید، أسامة محمد أحمد (۲۰۲۲م)، مكة والكعبة في التوراة (بیت ایل)، ۱۱۲ صفحه، الناشر: المؤلف.
۱۱۹. شاددل، مهدی (۲۰۱۷م)، «مطالعات نام‌شناسی قرآنی: الرّقم، سرّ نَبَطِيّه»، مجله مطالعات سامی، دوره ۶۲، ص ۳۰۳ - ۳۱۸.
۱۲۰. شاهمیرانی، ناهید و زهره اخوان مقدم (۱۳۹۵ش)، «مطالعه تطبیقی آراء مفسران فریقین در چیستی و کجایی البیت المعمور»، مطالعات تفسیر تطبیقی، بهار و تابستان، پیاپی ۱، ص ۸۷ - ۱۰۶.
۱۲۱. شاهید، عرفان (۱۹۸۹)، بیژانس و اعراب در قرن پنجم میلادی، ۵۶۸ ص، واشینگتن، Dumbarton Oaks Research Library.
۱۲۲. الشعار، مها (۱۴۴۲ق)، «تاریخ استعمال المواد الثمينة في تزيين المباني الدينية - الكعبة المشرفة أنموذجاً»، آفاق الثقافة و التراث، رجب، العدد ۱۱۳، ص ۱۱۲ - ۱۳۶.
۱۲۳. شفیعی خوزانی، سعید (۱۳۹۳ش)، «کهن‌ترین مکتوبات غیر اسلامی درباره ظهور اسلام و قرآن»، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، بهار و تابستان، شماره ۱۴، ص ۱۱۳ - ۱۴۰.
۱۲۴. شفیعی خوزانی، سعید (۱۳۹۸ش)، «جریان‌شناسی مطالعات تاریخ قرآن در غرب (با رویکرد انتقادی به جریان شکاکیت نوین)»، پژوهش‌های قرآن و حدیث، سال پنجاه و دوم، بهار، شماره ۱، ص ۶۹ - ۹۳.
۱۲۵. شفیعی، سعید (۱۳۹۵ش)، «زمزم»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۲۱، تهران، مرکز دانشنامه جهان اسلام.
۱۲۶. شکران، ناصر (۱۳۸۵ش)، «نام‌ها، ویژگی‌ها و احکام کعبه در قرآن»، میقات حج، سال چهاردهم، بهار شماره ۵۵.
۱۲۷. شنته، حسن یاسین و سیدعلیرضا اشرفی قمرودی (۱۳۹۷ش)، تعیین جهت قبله و فاصله تا مکه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه کاشان، دانشکده علوم ریاضی.
۱۲۸. شنوفی، علی (۱۹۸۹م)، مكة المكرمة و الكعبة المشرفة في كتب الرحالة المسلمين من سنة

۹۲۲ ق. إلى سنة ۱۳۱۸ق، تونس: المؤسسة الوطنية للترجمة و التحقيق و الدراسات «بيت الحكمة».

۱۲۹. شوم، ویلیام آر. (۲۰۲۰م)، «مسلمانان اولیه (۶۲۲-۹۰۰ میلادی) تا چه حد می توانستند جهت قبله را به دقت تعیین کنند؟»، ادیان، دوره ۱۱، شماره ۱۰۲، ص ۱-۱۶.

۱۳۰. شوم، ویلیام آر؛ فرگوسن، آلن دی.؛ حشمت، محمد س.؛ نیو، تام لی. (۲۰۰۵م)، «تفاوت های تناقض آمیز بین اسلام و مسیحیت: مقایسه آماری»، اسلام و روابط مسلمان - مسیحی، دوره ۱۶، شماره ۲، ص ۱۶۷-۱۸۵.

۱۳۱. شوم، ویلیام آر؛ کرافورد، دیوید دبلیو؛ بارکی، پیتروئی.؛ بوش، دنیل؛ بوش، دیوید دبلیو. (۲۰۲۱م)، «استفاده از آمار برای تحلیل مسائل انسان شناختی / دینی از گذشته های دور»، بینش های انسان شناسی، دوره ۵، شماره ۱، ص ۳۳۷-۳۴۶.

۱۳۲. شوم، ویلیام آر؛ گلدشتاین، زاخاری (۲۰۲۱م)، «ارزیابی آماری تاریخ آغازین اسلام و قبله: مقایسه نظریه های دیوید کینگ و دن گیسون»، مجله دسترسی آزاد باستان شناسی و انسان شناسی، دوره ۳، شماره ۱، ص ۱-۲۰.

۱۳۳. شوم، ویلیام آر؛ گلدشتاین، زاخاری (۲۰۲۳م، الف)، «تحلیل آماری داده های مربوط به قبله»، فصل ۳ در: دن گیسون، بگذار سنگ ها سخن بگویند: باستان شناسی، اسلام را به چالش می کشد، کانادا: انتشارات پژوهشگران مستقل / کن بوکس، ص ۳۹ - ۵۶.

۱۳۴. شوم، ویلیام آر؛ گلدشتاین، زاخاری (۲۰۲۳م، ب)، «آزمون آماری نظریه قبله دیوید کینگ»، پیوست ۳ در: دن گیسون، بگذار سنگ ها سخن بگویند: باستان شناسی، اسلام را به چالش می کشد، کانادا، انتشارات پژوهشگران مستقل / کن بوکس، ص ۳۲۲ - ۳۲۷.

۱۳۵. شومیکر، سوزان جی. (۲۰۰۳م)، «کریسمس در قرآن: روایت قرآنی تولد عیسی و سنت های محلی فلسطین»، مطالعات اورشلیم در زبان عربی و اسلام، شماره ۲۸، ص ۱۱ - ۳۹.

۱۳۶. صباغی، صابر و منصور پهلوان (۱۳۹۳ش)، تغییر قبله از دیدگاه قرآن و روایات و نقد آراء مستشرقان، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، دانشکده الهیات و معارف اسلامی.

۱۳۷. صبری پاشا، ایوب و سیدعلی قاضی عسکر (۱۳۷۸ش)، «ساختمان سازی در اطراف کعبه»، میقات حج، پاییز، شماره ۲۹، ص ۱۲۳ - ۱۲۹.

۱۳۸. صفری فروشانی، نعمت الله (۱۳۸۶ش)، مکه در بستر تاریخ، ۲۵۶ صفحه، قم، مرکز جهانی

علوم اسلامی (المركز العالمی للدراسات الاسلامیه).

۱۳۹. صفری فروشانی، نعمت الله (۱۴۰۴ش)، مغالطه مکه یا پترا (قسمت اول و دوم؛ گفتاری از جلسه شانزدهم کارگاه مغالطات استنادی)، آدرس ایتا:

<https://eitaa.com/joinchat/3117417555C0aced68c60>.

۱۴۰. ضیاء الدین المقدسی (چاپ جدید بدون تاریخ دقیق)، فضائل بیت المقدس، حدود ۱۰۰ صفحه، بیروت، ناشر معاصر، دارالفکر.

۱۴۱. طراد، محمد السید (بی تا)، الهجوم على الحرمين وهدم الكعبة، ۱۱۶ صفحه، دمشق، الفكر المعاصر للنشر والتوزيع.

۱۴۲. طرجان یلماز (۱۳۸۱ش)، «کعبه و اشیای هنری - تاریخی آن»، مترجم: محمدرضا نعمتی، میقات حج، تابستان، شماره ۳۹، ۴۰ و ۴۱ و ۴۲، ص ۱۱۵ - ۱۳۲ و ۹۱ - ۱۱۲ و ۱۰۱ - ۱۱۱ و ۱۴۲ - ۱۷۰.

۱۴۳. عادل عبدالعزيز، محمد (۱۴۳۰ق)، «الكعبة بين الإسلام والعلم»، منبر الاسلام، السنة ثمانية و ستين، ذوالقعدة شماره ۱۱، ص ۳۱ - ۳۲.

۱۴۴. عباس، وحید و محمدرضا سازمند (۱۴۰۱ش)، بررسی آیات قبله از منظر مفسران قرن اول تا پایان قرن ششم، پایان نامه کارشناسی ارشد، جامع المصطفی العالمیه، مجتمع آموزش عالی فقه (مدرسه تخصصی فقه و معارف اسلامی).

۱۴۵. عباسی، جواد و مهناز موسوی مقدم (۱۳۹۰ش)، «بررسی مناسبات شاهرخ تیموری با مالیک - بر مبنای تلاش برای تعویض پوشش کعبه»، تاریخ روابط خارجی، تابستان، شماره ۴۷، ص ۹۷ - ۱۲۰.

۱۴۶. عبدالسلام، یاسر اسماعیل (۲۰۲۴)، «مسجد عبدالله بن عباس و مراحل بازسازی آن در دوره ۸۰۸-۱۹۱۷ میلادی»، نگاه نو، ۲۰۲۴، شماره ۳، ص ۱۴۹-۲۱۱.

۱۴۷. عبدالغنی محمد عبدالله (۱۳۹۶ق)، «عمارة الكعبة حتى العصر الأموي»، الوعي الاسلامی، السنة الثانية عشرة، ذوالحجة، العدد ۱۴۴، ص ۶۸ - ۷۹.

۱۴۸. عبدالله پور، نسرين و محبعلی آبسالان (۱۳۹۵ش)، بررسی مکان ها و زمان های قدسی در قرآن کریم، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سیستان و بلوچستان، دانشکده الهیات.

۱۴۹. العسقلانی، أحمد بن علی بن حجر (۲۰۱۴م)، النبأ الأئبة فی بناء الكعبة، ۲۰۰ صفحه، قاهره،

إيتراك للنشر والتوزيع.

١٥٠. العطار، محمد حسين خليل (٢٠٢١م)، تاريخ مكة المشرفة والكعبة من كتاب الكافي، ٢٤٧ صفحته، بی جا: یاقوت.

١٥١. عطبوش، محمد (٢٠٢٥)، «ريشه شناسی عربستان جنوبی برای کعبة مکه»، نشریه مدرسه مطالعات شرقی و آفریقای، سال ٨٨، ش ١، ص ٨١-٧١.

١٥٢. علوی، سید حسین و محمد جواد اسکندرلو (١٣٩٦ش)، «حج از نگاه مستشرقان (با تأکید بر دائرة المعارف قرآن لایدن)»، میقات حج، پاییز شماره ١٠١، ص ١٠٥-١٢٦.

١٥٣. علی، احمد (١٣٧٥ش)، حجاز در صدر اسلام: تحقیقی در اوضاع عمرانی و اداری، مترجم: عبدالمحمد آیتی، ٦٠٨ صفحه، تهران: مشعر.

١٥٤. علی، جواد (١٣٩١-١٩٧٦)، المفصل في تاريخ العرب قبل الإسلام، ١٠ ج. بيروت - لبنان: دار العلم للملايين.

١٥٥. العلی، صالح أحمد (١٤٠٩ق)، «المعالم العمرانية في مكة المكرمة في القرنين الأول والثاني»، المجمع العلمي العراقي، ذوالقعدة المجلد الأربعون - الجزء ١، ص ٥ - ٥٥.

١٥٦. العلی، صالح أحمد (١٤٢٢ق)، تاريخ العرب القديم و البعثة النبوية، بيروت لبنان: شركة المطبوعات للتوزيع والنشر. این اثر با مشخصات زیر به فارسی ترجمه شده است: العلی، صالح أحمد (١٣٨٥ش)، عرب کهن در آستانه بعثت، مترجم: هادی انصاری، ٦٢٠ صفحه، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل.

١٥٧. العلی، صالح أحمد (٢٠٠٣ م)، الكوفة وأهلها في صدر الإسلام: دراسة في أحوالها العمرانية و سكانها و تنظيمااتهم، بيروت لبنان: شركة المطبوعات للتوزيع والنشر.

١٥٨. العلی، صالح أحمد (٢٠٠٤م)، الفتوحات الإسلامية، ٣٦١ صفحه، بيروت، لبنان، شركة المطبوعات للتوزيع والنشر.

١٥٩. عمادزاده، حسین (١٣٢٥ش)، «تاريخ مکه»، مجله جلوه، بهمن و اسفند شماره ١٨ و ١٩، ص ٣٥٦ - ٣٦٧.

١٦٠. الغُل، عمر (١٩٩٩م)، «نام ساختمان‌ها در پایپروس شماره ١٠ یونانی از پترا»، مجموعه مقالات سمینار مطالعات عربی، دوره ٢٩، ص ٦٧ - ٧١.

١٦١. الغُل، عمر (٢٠٠٦م)، «یادداشت‌های مقدماتی درباره مواد عربی در پایپروس پترا»، مجله توپوی،

دوره ۱/۱۴، ص ۱۳۹ - ۱۶۹.

۱۶۲. فاطمی، سید حسن (۱۳۹۹ش)، «تغییر قبله در کدام مسجد، کدام ماه، و کدام نماز»، فصلنامه میقات حج، پاییز، پیاپی ۱۱۳، ص ۱۱۵ - ۱۳۹.

۱۶۳. فایراستون، روون (۲۰۱۹م)، «محمد، یهودیان، و تألیف قرآن: تاریخ مقدس و پادتاریخ»، ادیان، دوره ۱۰، شماره ۶۳، ص ۱-۱۴.

۱۶۴. فتاحیان برازنده، لیلا و علیرضا اشتیری تفرشی (۱۳۹۵ش)، جایگاه مطالعات پاتریشیا کرون در مطالعات اسلامی غرب، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین المللی امام خمینی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی.

۱۶۵. فرستیح، کیس (۲۰۱۴)، زبان عربی، بیش از ۳۲۰ ص، ادینبورگ: انتشارات دانشگاه ادینبورگ.
۱۶۶. فرشیدیان پور، صدیقه و بهادر قیم (۱۳۹۹ش)، تولید مکه از عهد پیامبر تا پایان دوره عباسیان، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید چمران اهواز، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
۱۶۷. فرهنگ، محمد رضا (۱۳۷۶ش)، «اماکن و آثار: گزارشی از دوبازسازی کعبه و مسجد الحرام»، میقات حج، تابستان، شماره ۲۰، ص ۱۰۳ - ۱۱۴.

۱۶۸. فکرت، آصف (۱۳۷۲ش)، «اماکن و آثار: جامه خراسانی بر قامت کعبه»، میقات حج، پاییز، شماره ۵، ۱۲۳ - ۱۳۶.

۱۶۹. فؤاد، علی رضا (۱۳۷۲ش)، «چاه زمزم و دشواری آب در مکه»، مترجم: جلالی، محمدرضا، میقات حج، پاییز، شماره ۵، ص ۱۳۷ - ۱۴۸.

۱۷۰. فیشر، گرگ و مایکل مک دونالد، آلدو کورکیا، تورج دریایی، مت گبیز، آرین لوین، دوناتا ویولانته، کنور واتلی (۱۴۰۰ش)، اعراب و امپراتورهای پیش از اسلام، مترجم: مهناز بابایی، ۱۵۲ صفحه، تهران: مروارید.

۱۷۱. فیلبی، هری سنت جان بریجر (۱۹۵۷م)، سرزمین مدین، ۲۸۶ صفحه، لندن، انتشارات «ارنست بن».
۱۷۲. فینستر، باربارا (۲۰۰۲)، «مساجد استان وصاب در یمن»، مجموعه مقالات سمینار مطالعات عربی، ۲۰۰۲، شماره ۳۲، ص ۲۳۳-۲۴۵.

۱۷۳. قاضی امین الدین احمد (درگذشته ۶۱۰ق)، الأنس فی فضائل القدس، نسخه خطی؛ معرفی در دانشنامه فلسطین.

۱۷۴. قربان نژاد، پریسا و ناصر عیاری (۱۳۹۸ش)، «بررسی تطبیقی روایت جهانگردان مسلمان از

- بنای کعبه و مسجد الحرام (قرن ۸ - ۳ ق)، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، زمستان، شماره ۳۷، ص ۵۳ - ۶۸.
۱۷۵. قشقاش، أحمد بن سعید (۲۰۱۵م)، نقوش الصحابي الجليل خالد بن العاص وأبنائه في منطقة الباحة، بیروت، مؤسسة الإنتشار العربی.
۱۷۶. قضایی، امین (بی تا)، نامه‌هایی برای محمد پیامبر (پژوهشی بر ریشه‌های قرآن)، بی جا، بی نا.
۱۷۷. کاظمی، محمدحسین و زهرا روح اللهی امیری (۱۴۰۱ش)، «ویژگی‌های اجتماعی و اعتقادی نزد اعراب معاصر با ظهور اسلام در اشعار خنساء»، سخن تاریخ، سال ۱۶، بهار، شماره ۳۷، ص ۱۱۴ - ۱۳۷.
۱۷۸. کالدر، نورمن (۱۹۸۸م)، «مروری بر اولین سلسله اسلام»، نوشته جی. آر. هاوتینگ، در: بولتن دانشکده مطالعات شرقی و آفریقایی، جلد ۵۱، فوریه، شماره ۱.
۱۷۹. کایگی، والتر ای. (۱۹۹۱م)، بیزانس و فتوحات اولیه اسلامی، دانشگاه کمبریج، بریتانیا.
۱۸۰. کرسول، کیل آرچیبالد کمرون (۱۳۹۳ش)، گذری بر معماری متقدم مسلمانان، مترجم: مهدی گلچین عارفی، ۴۳۲ صفحه، رحلی، تهران، متن.
۱۸۱. کرون، پاتریشیا (۱۳۸۹ش)، تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام، مترجم: مسعود جعفری، ۷۵۶ صفحه، تهران، سخن.
۱۸۲. کرون، پاتریشیا (۱۹۸۷م)، تجارت مکه و خاستگاه اسلام، حدود ۲۵۰ صفحه، نیوجرسی، انتشارات دانشگاه پرینستون.
۱۸۳. کرون، پاتریشیا (۱۹۹۰م)، «بازنگری خاستگاه‌های اسلام»، مجله مطالعات اسلامی، سال ۱۸، شماره ۴، ص ۹۵ - ۱۲۰.
۱۸۴. کرون، پاتریشیا (۱۹۹۴م)، اسلام نخستین: تاریخ، منابع و روایات (به همراه مارتین هالند)، ۲۸۰ صفحه، کمبریج، انتشارات دانشگاه کمبریج.
۱۸۵. کرون، پاتریشیا (۱۹۹۸م)، «نقد منابع اسلامی اولیه»، مجله تاریخ خاورمیانه، سال ۲۲، شماره ۲، ص ۷۵ - ۱۰۵.
۱۸۶. کرون، پاتریشیا (۲۰۰۳م)، اسلام، تاریخ و تمدن، ۳۶۰ صفحه، کمبریج، انتشارات دانشگاه کمبریج.
۱۸۷. کرون، پاتریشیا و کوک، مایکل (۱۹۷۷م)، هاجریسم: پدیدآمدن جهان اسلام، حدود ۱۵۰

- صفحه، کمبریج، انتشارات دانشگاه کمبریج.
۱۸۸. کرون، پتر (۲۰۰۵م)، «چگونه مشرکان قرآنی امرار معاش می‌کردند؟»، بولتن مدرسه مطالعات شرقی و آفریقایی، دوره ۶۸، شماره ۳، ص ۳۸۷-۳۹۹.
۱۸۹. کریم‌پور، سعید (۱۳۹۳ش)، ادیان ابراهیمی و مسأله پیامبر موعود: نگاهی نو به بشارت‌های تورات و انجیل درباره پیامبر اسلام ﷺ، ۲۸۰ صفحه، تهران: آمه. (درباره منطبق نبودن مکه و فاران، به صورت یک پیوست ۷۰ صفحه‌ای در انتهای کتاب مطالبی آمده است).
۱۹۰. کریم‌پور، سعید و علی راد (۱۳۹۵ش)، «تحلیل و نقد فرضیه تأثیر سامریت بر اسلام»، فصلنامه تحقیقات کلامی، پاییز، شماره ۱۴، ص ۱۰۳-۱۱۸.
۱۹۱. کریم‌پور، سعید و علی راد (۱۳۹۵ش)، تحلیل و نقد هاجریسم بر اساس آیات قرآن کریم و روایات اسلامی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، پردیس فارابی - دانشکده الهیات.
۱۹۲. کریم‌پور، سعید و علی راد (۱۳۹۶ش)، «فرضیهٔ خاستگاه هاجری اسلام، تحلیل و نقد»، فلسفه دین، دوره ۴، شماره ۱۴، ص ۷۶۹-۷۸۶.
۱۹۳. کریمی‌کندرود، آیدا و مهران اسماعیلی (۱۳۹۵ش)، بررسی تطبیقی مناسبات طوایف قریش در دوره پیامبر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده الهیات و ادیان.
۱۹۴. کریمی‌نیا، مرتضی (۱۳۸۶ش)، سیره‌پژوهی در غرب: گزیدهٔ متون و منابع، ۹۰۴ صفحه، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
۱۹۵. کندی، هیو (۱۹۹۹م)، «مرور کتاب فضائل بیت المقدس و الخلیل و فضائل الشام»، (ویراسته لیونیه-کافری)، بولتن دانشکده مطالعات شرقی و آفریقایی، ج ۶۲، ش ۱، ص ۲۰۶.
۱۹۶. کوک، مایکل (۱۳۸۸ش)، «حدیثی معنایی در باب قبله در الکافی کلینی»، مترجم: سید حسن اسلامی، علوم حدیث، بهار، شماره ۵۱، ص ۱۵۰-۱۷۰.
۱۹۷. کوک، مایکل (۱۹۷۷م)، ظهور اسلام، ۲۹۵ صفحه، لندن، انتشارات دانشگاه کمبریج.
۱۹۸. کوک، مایکل (۱۹۸۰م)، «بازنگری منابع اولیه اسلامی»، مجله مطالعات اسلامی، سال ۱۷، شماره ۱، ص ۴۵-۷۸.
۱۹۹. کوک، مایکل (۱۹۸۳م)، محمد، ۳۲۰ صفحه، نیویورک، انتشارات دانشگاه آکسفورد.
۲۰۰. کوک، مایکل (۱۹۸۵م)، «تحلیل تاریخی خاستگاه اسلام»، مجله تاریخ خاورمیانه، سال ۲۰، شماره ۲، ص ۶۰-۹۰.

۲۰۱. کیستر، م. ج. (۱۹۸۱م)، «نکته‌ای درباره دیرینگی روایات فضائل القدس»، کلیسای جامع اورشلیم، ج ۱، ص ۱۸۵-۱۸۶.
۲۰۲. کیستر، مایکل ی. (۱۹۶۵)، «مکه و تمیم»، مجله تاریخ اقتصادی و اجتماعی شرق (JESHO)، ج ۸، ش ۳، ص ۱۱۳-۱۶۳.
۲۰۳. کیستر، مایکل ی. (دهه ۱۹۷۰)، «لبیک اللهم لبیک... درباره جنبه یکتاپرستانه یک آیین جاهلی»، مجله مطالعات اسلامی، حدود، ص ۳۳-۵۰.
۲۰۴. کینگ، دیوید ای. (۱۹۸۳م)، «درباره قبله البزداوی در ماوراءالنهر اولیه اسلامی»، تاریخ علوم عربی، مه و اکتبر ۱۹۸۳، جلد هفتم، شماره ۱ و ۲، ص ۱۳۲-۱۵۸.
۲۰۵. کینگ، دیوید ای. (۱۹۸۶م)، «قبله»، در: دایرةالمعارف اسلام، لیدن، بریل، جلد ۵، ص ۸۲-۸۸.
۲۰۶. کینگ، دیوید ای. (۱۹۹۰م)، «علم در خدمت دین: مورد اسلام»، تأثیر علم بر جامعه، دوره ۴۰، شماره ۳، ص ۲۴۵-۲۶۲.
۲۰۷. کینگ، دیوید ای. (۱۹۹۳م)، «اخترشناسی عامیانه در خدمت دین: مورد اسلام»، در: اخترشناسی و فرهنگ‌ها: مجموعه مقالات سومین سمپوزیوم بین‌المللی آکسفورد در اخترباستان‌شناسی، سنت اندروز، انگلستان، سپتامبر ۱۹۹۰. ویراستار: راگلز، سی. ال. ان. و ساندروز، نیکلاس جی، ایالات متحده: دانشگاه کلرادو، ص ۱۲۴-۱۳۸.
۲۰۸. کینگ، دیوید ای. (۱۹۹۶م)، «نجوم و جامعه اسلامی: قبله، شاخص خورشیدی، و زمان سنجی»، در: راشد، رشدی (ویراستار)، دانش‌نامه تاریخ علوم عربی، جلد سوم: فناوری، کیمیاگری و علوم زیستی، ایالات متحده، تیلور و فرانسیس، ص ۱۲۸-۱۸۴.
۲۰۹. کینگ، دیوید ای. (۲۰۰۰م)، «نجوم ریاضی در تمدن اسلامی»، در: هلن سلین (ویراستار)، نجوم در فرهنگ‌ها: تاریخ نجوم در تمدن‌های غیرعربی، هلند، اشپرینگر، ص ۵۸۵-۶۱۳.
۲۱۰. کینگ، دیوید ای. (۲۰۱۶م)، نجوم و جغرافیای اسلامی، آمریکا، روتلج.
۲۱۱. کینگ، دیوید ای. (۲۰۱۸-۲۰۱۹م)، «بررسی کتاب قبله‌های نخستین اسلامی»، شهیل: نشریه بین‌المللی تاریخ علوم دقیق و طبیعی در تمدن اسلامی، شماره ۱۶-۱۷، ص ۳۴۷-۳۶۶.
۲۱۲. کینگ، دیوید ای. (۲۰۱۸م)، «افسانه پترا: مساجد اولیه رو به کعبه مقدس در مکه‌اند، اما دن گیبسون نمی‌داند چگونه»، در دسترس: www.davidaking.academia.edu (بازبینی شده در ۲۶ نوامبر ۲۰۱۹م).

۲۱۳. کینگ، دیوید ای. (۲۰۲۰م)، «جغرافیای مقدس اسلامی و تعیین قبله با استفاده از خورشید و ستارگان: مروری بر منابع تاریخی با پیوستی درباره برخی اشتباهات اخیر در جهت‌گیری مساجد»، *مجله تاریخ علوم عربی - اسلامی*، شماره ۲۲، ص ۹۱-۱۴۱.

۲۱۴. کینگ، دیوید ای. (۲۰۲۴م)، «اشتباهات درباره اسلام نخستین: دن گیبسون و آموس جیسون دیوس درباره جهت مقدس (قبله) و تام هالند درباره آداب نماز»، *علم و مهندسی در میراث اسلامی*، مرکز مطالعات نسخه‌های خطی اسلامی، بنیاد میراث اسلامی الفرقان، لبنان، ص ۲۳-۵۸.

۲۱۵. کینگ، دیوید ای. (۲۰۲۴م)، «کعبه و جغرافیای مقدس اسلام: بازنگری «چهره‌های کعبه» (۱۹۸۲)»، [چاپ نشده].

۲۱۶. کردی، محمد طاهر (۱۳۷۸ش)، *کعبه و مسجد الحرام در گذر تاریخ*، ترجمه هادی انصاری، ۳۲۶ صفحه، تهران، مشعر.

۲۱۷. الکردي المكي، محمد طاهر (۱۳۷۹ش)، *التاريخ القويم لمكة و بيت الله الكريم*، بیروت، دارخضر. مؤلف منابع و کتابنامه خود را نیز در مقدمه درج نموده است که برای این کتابشناسی قابل استفاده است:

۱ و ۲. تاریخ الکعبة المعظمة، و تاریخ عمارة المسجد الحرام. و مؤلفهما من أهل عصرنا، و هذان الكتابان مطبوعان. / كلاهما للشيخ حسين عبد الله باسلامة.

۳. إفادة الأنام بذكر أخبار بلد الله الحرام، و هو غير مطبوع. / للشيخ عبد الله الغازي.

۴. تاريخ مكة، و هو كتاب مطبوع. / للأستاذ أحمد السباعي.

۵. التاريخ القويم لمكة و بيت الله الكريم، و هو هذا الكتاب. قدمناه هذه المؤلفات لأن مؤلفيها كانوا في عصر واحد. / للشيخ محمد طاهر الكردي المكي الخطاط.

۶. أخبار مكة و ما جاء فيها من الآثار و هو كتاب مطبوع و مؤلفه من أهل القرن الثاني أو الثالث. / للإمام أبي الوليد محمد بن عبد الله الأزرقي.

۷. شفاء الغرام بأخبار بلد الله الحرام، و هو كتاب مطبوع. / للعلامة تقي الدين الفاسي.

۸. الجامع اللطيف في فضل مكة و أهلها و بناء البيت الشريف. / للعلامة ابن ظهيرة القرشي.

۹. كتاب الإعلام بأعلام بيت الله الحرام و هو (التاريخ القطبي) و هو كتاب مطبوع. / للعلامة قطب الدين الحنفی.

۱۰. مرآة الحرمين، و هو كتاب / لإبراهيم رفعت باشا المصري.

۱۱. مرآة الحرمين، و هو كتاب مطبوع باللغة التركية. / لأيوب صبري باشا التركي.

۱۲. إتحاف الوری بأخبار أم القرى. / للعلامة نجم الدین عمر بن فهد.
۱۳. إتحاف فضلاء الزمن بتاريخ ولاية ابن الحسن. / للشيخ محمد بن فضل الطبري.
۱۴. الإنعام على أعلام الأنعام. / للشيخ حسن بن عبد القادر الشیسی.
۱۵. إثارة الشجون لزيارة الحجون. / للعلامة الفيروز آبادی.
۱۶. إخبار الکرام بأخبار المسجد الحرام.
۱۷. إلام الأنام بتاريخ بیت الله الحرام. / للشيخ محمد صالح الشیسی.
۱۸. بلوغ القرى فی ذیل إتحاف الوری بأخبار أم القرى. / للعلامة الشيخ عبد العزيز بن عمر بن فهد المکی.
۱۹. تحصيل المرام فی أخبار البيت الحرام و المشاعر العظام. / للشيخ محمد بن أحمد الصباغ المکی.
۲۰. خلاصة الکلام فی بیان أمراء البلد الحرام. / للعلامة السيد أحمد دحلان.
۲۱. درر الفرائد المنظمة فی أخبار الحاج و طریق مكة المعظمة. / للشيخ عبد القادر بن محمد الأنصاري الجزائري.
۲۲. دليل الحج للوارد إلى مكة و المدينة من كل فج. / لمحمد باشا صادق.
۲۳. الخلاصة المفيدة لأحوال عين زبيدة. / للشيخ عبد القادر ملاقلندر.
۲۴. الرحلة الحجازية. / لمحمد سليم.
۲۵. سمط النجوم العوالی فی أنباء الأوائل و التوالی، و هو کتاب مطبوع. / للعلامة عبد الملك بن حسين العصامي.
۲۶. منائح الكرم بأخبار مكة و ولاية الحرم. / للعلامة الشيخ علی السنجاری.
۲۷. القرى لقاصد أم القرى، و هو کتاب مطبوع. / للعلامة الطبري.
۲۸. نشر النور و الزهور فی تراجم أهل مكة المشرفة من القرن العاشر إلى القرن الرابع عشر. / للشيخ عبد الله بن أحمد أبي الخير.
۲۹. نشر الآس فی فضائل زمزم و سقاية العباس. / للشيخ خليفة ابن فرج البيضاوي.
۳۰. كتاب الارتسامات اللطاف فی خاطر الحاج إلى أقدس مطاف. / للأمير شکیب أرسلان.
۳۱. العقد الثمين فی تاريخ البلد الأمين / لابن عبد ربه.
۳۲. تحفة اللطائف فی فضائل الجد ابن عباس و الطائف. / للعلامة محمد جار الدين بن فهد.
۳۳. كتاب إهداء اللطائف من أخبار الطائف. / للشيخ حسن بن علی العجمي المکی.
۳۴. كتاب نشر اللطائف فی قطر الطائف. / للشيخ نور الدين علی بن محمد الشامي.
۳۵. رسالة فی فضائل ابن عباس و الطائف. / للشيخ محمد بن عبد الكريم القنوی.
۳۶. الجواهر المعدة فی فضائل جدة. / للشيخ أحمد الحضراوي.
۳۷. السلاح و العدة فی تاريخ جدة. / للشيخ عبد القادر أحمد الخطيب.
۳۸. تاريخ جدة. / للأستاذ عبد القدوس الأنصاري
۲۱۸. گراسو، و النتینا (۲۰۲۱ م)، عربستان پیش از اسلام: جوامع، سیاست، گرایش های دینی و هویت ها

- در باستان متأخر، ۳۵۰ صفحه (حدود)، لندن، انتشارات دانشگاه آکسفورد.
۲۱۹. گریفیث، سیدنی (۲۰۰۸م)، «معارف سُرّیانی و قرآن عربی: اصحاب کُهِف در سورهُ کُهِف و در سنت مسیحی سُرّیانی»، در: قرآن در بافتار تاریخی اش، ویراستار: گابرییل سعید رینولدز، ص ۱۰۹-۱۳۸، لندن، انتشارات راتلج. این مقاله توسط آقای زهیر میرکریمی با عنوان «معارف مسیحی و قرآن عربی» به فارسی ترجمه و در کانال عنقاء منتشر شده است.
۲۲۰. گیبسون، دن (۲۰۱۱)، جغرافیای قرآنی: بررسی و ارزیابی منابع جغرافیایی در قرآن با استناد به داده‌های تاریخی و میدانی، ۴۷۰ صفحه، کانادا: انتشارات محقق مستقل.
۲۲۱. گیبسون، دن (۲۰۱۶م)، شهر مقدس (The Sacred City)، مستند تلویزیونی به کارگردانی دیوید تیلور، ۸۵ دقیقه، تهیه شده در بریتانیا.
۲۲۲. گیبسون، دن (۲۰۱۷م)، قبله‌های آغازین اسلامی: پژوهشی درباره مسجدهای ساخته شده بین سال‌های ۱ هجری / ۶۲۲ میلادی تا ۲۶۳ هجری / ۸۷۶ میلادی، ۳۲۰ صفحه، ونکوور - کانادا: انتشارات پژوهشگران مستقل.
۲۲۳. گیبسون، دن (۲۰۲۳م)، بگذار سنگ‌ها سخن بگویند: نگاهی نو به باستان‌شناسی اسلام، ۲۷۰ صفحه، کانادا، انتشارات پژوهشگران مستقل / کن بوکس.
۲۲۴. لارسون، گوران (۲۰۱۲م)، «بازگشت تاریخ! پیامدهای علمی و آموزشی مطالعات انتقادی درباره اسلام آغازین»، اسلام و روابط مسلمان - مسیحی، دوره ۲۳، ص ۵۳۱ - ۵۳۷.
۲۲۵. لکر، میکائیل (۹)، «نقد مختصری بر آرای گیبسون»، آدرس: doi: 10.1093/jss/fgu020.
۲۲۶. لکر، میکائیل (۲۰۱۴م)، «بررسی کتاب جغرافیای قرآنی»، مطالعات زبان‌های سامی، دوره ۵۹، ص ۴۶۵ - ۴۶۷.
۲۲۷. لنگرودی، آرمین (۲۰۱۸)، «نکاتی درباره پیش‌زمینه‌های اسطوره‌ای مکه و کعبه (On the Mythical Backgrounds of Mecca and the Kaaba)»، منتشر شده در Academia.edu. در دسترس از: <https://www.academia.edu/37326670>.
۲۲۸. لوکزنبرگ، کریستف (۲۰۰۰م)، خوانش سریانی قرآن: قرائتی تازه از متن قرآن از منظر زبان سُرّیانی - آرامی، ۳۵۰ صفحه، برلین، انتشارات هانس - شیلر. ترجمه فارسی اثر: لوکزنبرگ، کریستف (۱۳۹۹ش)، خوانش سریانی - آرامی قرآن: جستاری برای رازگشایی زبان قرآن، ترجمه ب. بی‌نیاز (داریوش)، ۳۲۳ صفحه، کلن، انتشارات فروغ.

۲۲۹. لوکزنبرگ، کریستف (۲۰۲۱م)، «انفصال عباسیان از مسیحیت اموی (شرقی/توحیدی)»، گفت‌وگوی سامی عوض الذیب با کریستف لوکزنبرگ، بی‌جا.
۲۳۰. لینگز، مارتین (۲۰۰۴)، مکه پیش از تورات تا امروز، ۵۶ صفحه، لندن، کوآرتز. این کتاب با مشخصات زیر به فارسی ترجمه شده است: لینگز، مارتین (۱۳۹۵)، مکه از پیش از نزول تورات تاکنون، ترجمه: سعید تهرانی نسب، ۷۲ صفحه، تهران، حکمت.
۲۳۱. لیون-کافری، عوفر (۱۹۹۱م)، «یادداشتی درباره برخی روایات فضائل القدس»، مطالعات عربی و اسلامی اورشلیم، ش ۱۴، ص ۷۱-۸۳.
۲۳۲. لیون-کافری، عوفر (۲۰۰۱م)، «فضائل بیت المقدس: دو یادداشت اضافی»، چهار مقاله مطالعات عربی، ج ۱۹، ص ۶۱-۷۰.
۲۳۳. مایر، کریستین؛ فان اس، پروفیسور یوزف (۱۳۹۲ش)، «خاستگاه‌های اسلام: چگونگی تشکیل و تثبیت دین اسلام در گفت‌وگوی کریستین مایر با پروفیسور یوزف فان اس، اسلام شناس آلمانی گفت‌وگو و مصاحبه»، مطالعات ایرانی اسلامی، پاییز، شماره ۶، ص ۱۶۷-۱۷۴.
۲۳۴. محمد محمد أبوشهبه (۱۳۸۶ق)، «تحويل القبلة إلى الكعبة؛ إلى أية جهة كان يصلي الرسول قبل الهجرة متى كان التحويل للكعبة؟»، الوعي الاسلامي، السنة الثانية، شعبان، العدد ۲۰، ص ۱۶-۱۹.
۲۳۵. محمد نعيم عكاشة (۱۴۰۰ق)، «الكعبة المشرفة أول بيت وضع للناس»، الازهر، السنة الثانية و الخمسون، ذوالحجة، الجزء ۹، ص ۱۷۳۵-۱۷۳۹.
۲۳۶. محمد هزاع مهدى الشهري (۱۴۳۴ق)، «عمارة الكعبة المشرفة في عهد قريش»، جامعة ام القرى، ذى القعدة، العدد ۵۸، ص ۲۱۹-۲۸۱.
۲۳۷. محمد، خليل (۲۰۱۸م)، «اسلام و سفر پیدایش، باب ۱۷: مطالعه‌ای در میان متنی بودن متون مقدس»، ادیان، دوره ۹، شماره ۲۹۳، ص ۱-۱۴.
۲۳۸. محمدی، عبدالحسین و عزت‌اله مولایی‌نیا (۱۳۸۶ش)، برگزاری حج در تاریخ اسلام (قرن اول هجری)، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه جامعه المصطفی‌العالمیه، دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
۲۳۹. محمود سلطان، محمد عبد المنعم (بدون تاریخ نشر در نسخه الکترونیکی)، «لغة جرهم بین التأصيل والتطور: دراسة وتطبيقاً»، مجلة علمية، (المنشور على موقع EKB)، (نسخة

الکترونیکی).

۲۴۰. مرادی، عبد الحمید (۱۳۹۸ش آخرین به روزرسانی آنلاین)، «جرهم»، تهران، مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.

۲۴۱. مرتضوی زاده، سید محمد تقی (۱۴۰۰ش)، «پیشینه آب زمزم در روایات تاریخی اسلامی»، میقات حج، تابستان، شماره ۱۱۶، ص ۱۱۳ - ۱۴۶.

۲۴۲. المُرَجّی المقدسی، ابوالمعالی مشرف بن المَرَجّی (۲۰۰۲م)، فضائل بیت المقدس، ۵۷۶ ص، بیروت، دارالکتب العلمیة.

۲۴۳. مرکز شرق شناسی آمریکا (۲۰۱۸م)، پاپیروس پترا I-V (مجموعه پنج جلدی)، عمان، مرکز شرق شناسی آمریکا.

۲۴۴. مظلومی، جواد (۱۳۸۳ش)، «اماکن و آثار: نام‌های ارکان کعبه»، میقات حج، زمستان، ش ۵۰ و ش ۵۲ و ش ۵۳، ص ۴۹ - ۷۴ و ۷۵ - ۹۴ و ۱۲۹ - ۱۵۰.

۲۴۵. معتمد راد، محمد حسین (۱۴۰۱ش)، «معرفی و شناخت حاکمان مکه، از آغاز تا دوره خلفای اربعه (چهارگانه)»، فصلنامه رشد آموزش تاریخ، پاییز، شماره پیاپی ۸۱، ص ۲۳ - ۲۷.

۲۴۶. المقریزی الشافعی، أحمد بن علی بن عبد القادر (۲۰۰۵م)، بناء الكعبة البيت الحرام، ۱۹۲ صفحه، بیروت، دار البشائر الإسلامية.

۲۴۷. مک‌آلیف، جین دَمَس مک‌آلیف (ویراستار) (۲۰۰۱ - ۲۰۰۶م)، «ادیان عربستان جنوبی در پیش از اسلام»، دایرة المعارف قرآن، لیدن، بریل.

۲۴۸. منان، خُرَشیّد عالم (۲۰۲۳م)، بازنگری در پیامبر محمد، مکه، و دره بقاء: روش ترکیبی بر اساس مدل قرآنی و پژوهش معاصر، نسخه پیش چاپ، مرکز توسعه حرفه‌ای و دانشگاهی (CAPCDR)، مرکز شماره ۲۰، آناکندا، اوپاشی ۸۰۲۳، بنگلادش.

۲۴۹. منتظرالمهدی، مجید (بی‌تا)، «یادداشت کوتاه پیرامون قبله و جهت قبله»، سایت تویتر، آدرس: Majid Montazer Mahdi.

۲۵۰. موتسکی، هارالد (۲۰۱۴)، «ابراهیم، هاجر و اسماعیل در مکه: سهمی در تاریخ‌گذاری روایات اسلامی»، در: کتاب‌ها و فرهنگ مکتوب در جهان اسلام، لیدن، بریل، ص ۳۶۱ - ۳۸۴.

۲۵۱. موریس، ایان دی (۲۰۱۸م)، «مکه و مکورابا»، منتشر شده در ۱۵ - ۱۱ - ۲۰۱۸: جلد ۲۶ شماره ۱:

<https://doi.org/10.7916/alusur.v26i1.6850>

۲۵۲. موسوی مقدم، سید محمد و سید رضا مؤدب (۱۳۹۴ش)، «بررسی نظریه شکاکیت نوین درباره شخصیت و سیره پیامبر ﷺ»، *مطالعات تحول در علوم انسانی*، پاییز و زمستان، شماره ۵، ص ۴۶ - ۸۰.
۲۵۳. موسوی مقدم، سید محمد (۱۳۹۲ش)، *جریان‌شناسی سیره پژوهشی در غرب با تأکید بر دیدگاه ویلیام مونتگومری وات*، ۷۱۹ صفحه، قم، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم.
۲۵۴. مهدوی چرمی، هادی و علیرضا روحی و حسین مجتبوی (۱۴۰۰ش)، «نامه‌های رسول خدا ﷺ به ملوک و انگاره‌های مونتگومری وات در این باره»، *تاریخ اسلام*، سال بیست و دوم، تابستان، شماره ۲ (پیاپی ۸۶)، ص ۷ - ۴۴.
۲۵۵. مهدیخانی سروجهانی، سید حسن (۱۳۹۲ش)، «نقدی بر گزارش مسعودی از توجه ایرانیان به کعبه در روزگار پیش از اسلام»، *تاریخ و تمدن اسلامی*، بهار و تابستان، شماره ۱۷، ص ۴۱ - ۵۸.
۲۵۶. مؤمن، ماجده (۱۳۸۱ش) «حج در رهگذر تمدن‌ها»، مترجم: محمد تقی رهبر، *مقیات حج*، بهار، شماره ۳۹، ص ۸۳ - ۹۸.
۲۵۷. میردامادی، یاسر (۱۳۹۶ش)، *خاستگاه‌های اسلام (گفت‌وگوی کریستین مایر با یوزف فان‌اس، اسلام‌شناس آلمانی)*، ۹ مرداد، آدرس: <http://mohammadmojtahedshabestari.com>.
۲۵۸. میرکریمی، زهیر (۱۴۰۱ش)، «نقد‌ها و نظرها و پرسش‌ها (گزارشی از برخی یافته‌های پژوهشگران درباره کتیبه‌ها و سنگ‌نبشته‌های عربستان در دوران باستان و اسلام آغازین و پی‌آمدهایشان برای دین پژوهشی)»، *میزبان: انجمن مباحثات قرآنی*، ۲۸ دی ماه، کانال تلگرامی عنقاء، آدرس: <https://t.me/anqanotes/605>.
۲۵۹. النابلسی، عبد الغنی بن إسماعیل (۲۰۰۵م)، *نفض الجعبة في الإقتداء من جوف الكعبة: لقاء العشر الأواخر بالمسجد الحرام* (۷۰)، ۳۱ صفحه، بیروت، دار البشائر الإسلامية.
۲۶۰. ناجی، محمدرضا (۱۳۹۳ش)، «جرهم»، *دانشنامه جهان اسلام* ج ۱۰، تهران، مرکز دانشنامه جهان اسلام.
۲۶۱. ناصارات، محمد ابراهیم آی و سعد احمد ا. تویسی (۲۰۱۶م)، «عنوان‌های پترا در قرن ششم»، *باستان‌شناسی و کتیبه‌شناسی عربی*، دوره ۲۷، ص ۲۰۸ - ۲۱۴.
۲۶۲. ناصارات، محمد ابراهیم آی. (۲۰۱۹م)، «پترا، مالیات‌ها و تجارت: بازبینی با استفاده از آرشیو کلیسای پترا»، *فصلنامه کاوش فلسطین*، دوره ۱۵۱، شماره ۱، ص ۵۰ - ۶۸.

۲۶۳. ناصری کریموند، امان الله و مهدی اکبرنژاد و مینا شمعخی (۱۳۹۹ش)، «کنکاشی در حقیقت بیت المعمور با رویکردی بر تحلیل روایات»، پویش در آموزش علوم انسانی، تابستان، شماره پیاپی ۱۹، ص ۳۹ - ۴۹.

۲۶۴. ناظمیان فرد، علی (۱۳۸۸ش)، «ایلاف قریش و تاثیر آن بر حیات اقتصادی و اجتماعی مکه در روزگاران پیش از اسلام»، تاریخ اسلام و ایران، سال نوزدهم، تابستان، شماره ۲، ص ۱۰۴ - ۱۲۶.

۲۶۵. نامشخص (۱۴۰۴ش)، «در جست وجوی کعبه (مبدأ اسلام: پترا، عراق یا آسیای مرکزی - بلخ -؟»، سایت اینترنتی نقدآگین، آدرس: Naqdagin@.

۲۶۶. نامشخص (بدون تاریخ)، «مکه یا پترا؟ تأملی در فرضیه خاستگاه‌های جری اسلام»، پایگاه پاسخگویی به سؤالات دینی.

۲۶۷. نامشخص (بدون تاریخ)، «نقد مستند شهر مقدس»، پایگاه آنتی شبهات.

۲۶۸. نامعلوم (۱۳۹۵ش)، رویدادنامه سریانی موسوم به رویدادنامه خوزستان (روایتی از آخرین سال‌های پادشاهی ساسانی)، مترجمان: خداداد رضاخانی، سجاد امیری باوندپور، ۱۹۸ صفحه، تهران، حکمت سینا.

۲۶۹. النجار، الطیب حسن (۱۳۶۸ق)، «تحويل القبلة من بيت المقدس إلى الكعبة»، الازهر، المجلد العشرون، ربيع الأول، العدد ۳، ص ۲۲۱ - ۲۲۵.

۲۷۰. نجفی، حمیدرضا و محمدتقی دیاری بیدگلی (۱۳۸۱ش)، حضرت ابراهیم علیه السلام در قرآن و عهدین، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قم، دانشکده الهیات.

۲۷۱. نساجی زواره، اسماعیل (۱۳۸۰ش)، «اوصاف کعبه»، درس‌هایی از مکتب اسلام، دوره ۴۱، دی ماه، شماره ۱۰، ص ۶۶ - ۶۹.

۲۷۲. نصرافهانی، بهنام و علی اکبر کجباف، و اصغر منتظرالقائم (۱۴۰۲ش)، «بررسی مقایسه‌ای بازنمایی سیره رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم و تاریخ اسلام در کتاب‌های هاجریسم و چهره محمد صلی الله علیه و آله و سلم»، پژوهشهای علوم تاریخی، پاییز، شماره ۳۵، ص ۱۰۷ - ۱۲۶.

۲۷۳. نصرتی، سپیده و قربان علمی و ناصر گذشته (۱۳۹۶ش)، «نقد و بررسی آراء تجدیدنظرطلبانه پاتریشیا کرون در زمینه مطالعات اسلامی»، تاریخ و تمدن اسلامی، بهار و تابستان، شماره ۲۵، ص ۱۲۱ - ۱۴۷.

۲۷۴. نوری زنجانی، محمد اسماعیل (۱۳۹۵ش)، «آیات مرتبط با رخدادها؛ بازسازی کعبه توسط

- حضرت ابراهیم و اسماعیل (علیهم السلام)، مبلغان، مرداد و شهریور، شماره ۲۰۵، ص ۲۳ - ۳۳.
۲۷۵. نوری زنجانی، محمد اسماعیل (۱۳۹۵ش)، «آیات مرتبط با رخدادها؛ تغییر قبله از بیت المقدس به کعبه»، مبلغان، فروردین و اردیبهشت، شماره ۲۰۱، ص ۱۱ - ۲۴.
۲۷۶. نوو، یهودا؛ کورن، جودیت (۲۰۰۳م)، چهارراهی به اسلام (یا نقاط تلاقی با اسلام): خاستگاه دین عربی و دولت عربی، آمهرست، ۴۶۲ صفحه، نیویورک، انتشارات پرومیتوس.
۲۷۷. نهمه، لایلا (۲۰۲۴م)، «کتیبه‌های نبطی در نکرپولیس مغاییر شعیب»، باستان‌شناسی و کتیبه‌شناسی عربی، سال ۲۰۲۴، شماره ۳۵ (۱)، ص ۲۰۵ - ۲۱۰.
۲۷۸. نیل‌ساز، نصرت و زهره بابااحمدی میلانی و رقیه مددی (۱۳۹۵ش)، «بررسی ویژگی‌های اخلاقی یهود عصر پیامبر ﷺ و نقش آنان در شبهه‌ی تغییر قبله از منظر قرآن»، پژوهشنامه معارف قرآنی، پاییز، شماره ۲۶، ص ۱۱۹ - ۱۴۲.
۲۷۹. وا، دانیل سی. (۲۰۱۲م)، «بررسی کتاب جغرافیای قرآنی»، جاده ابریشم، شماره ۱۰، ص ۲۰۱.
۲۸۰. وات، مونتگومری (۱۹۵۳م)، محمد: پیامبر و سیاست‌مدان، ۴۵۰ صفحه، لندن، انتشارات دانشگاه آکسفورد. این اثر با این مشخصات ترجمه به فارسی شده است: وات، مونتگومری (۱۳۴۴ش)، محمد پیامبر و سیاستمدان، مترجم: اسماعیل والی زاده، تهران، کتابفروشی اسلامی.
۲۸۱. وات، مونتگومری (۱۹۵۸م)، «توسعه اولیه اسلام: بررسی تاریخی»، مجله مطالعات اسلامی، سال ۲۰، شماره ۳، ص ۱۰۰ - ۱۳۵.
۲۸۲. وات، مونتگومری (۱۹۶۱م)، اسلام و عرب‌ها، ۵۲۰ صفحه، لندن، انتشارات دانشگاه آکسفورد.
۲۸۳. وات، مونتگومری (۱۹۶۵م)، «زندگی محمد و خاستگاه اسلام»، مجله تاریخ خاورمیانه، سال ۲۵، شماره ۱، ص ۵۰ - ۸۰.
۲۸۴. وات، مونتگومری (۱۹۹۱)، «جرهم (Djurmum)»، دایرةالمعارف اسلام، چاپ دوم، جلد ۲، ص ۶۰۳ - ۶۰۴، لیدن، بریل.
۲۸۵. الوائسطی، ابو بکر محمد بن احمد (۱۹۷۹م)، فضائل البیت المقدس، ۱۵۲ صفحه، اورشلیم، مگنس / مؤسسه مکس شلوسینگر. یا: مرکز بیت المقدس للدراسات التوثیقیة، قبرس، نیکوسیا.
۲۸۶. وب، پیت (۲۰۲۳م)، «تاریخ و اهمیت مکه - حج: از پیشا اسلام تا برآمدن عباسیان»، حدود ۳۰ صفحه، نامشخص، منتشر شده در سایت آکادمیا.
۲۸۷. وکیلی، شروین (۱۴۰۰ش)، «مکتب ایناره در تاریخ‌نگاری اسلامی»، وبلاگ شخصی اینترنتی،

۱۵ اسفند، آدرس: <https://www.soshians.net/fa>.

۲۸۸. الولی، طه (۱۳۹۸ق)، «الکعبة المعظمة و مراحل بنائها فی التاريخ»، الوعى الاسلامی، السنة الرابعة عشرة، ذوالحجة العدد ۱۶۸، ص ۶۸ - ۷۸.

۲۸۹. الولید بن حماد الرَّمْلِی (۲۰۱۹م)، فضائل القدس: بازسازی انتقادی کتاب الولید بن حماد الرَّمْلِی، سلیمان علی مراد، حدود ۱۸۰ ص، اورشلیم، مؤسسه مطالعات فلسطین و کتابخانه خالدی. ۲۹۰. ونس براو، جان (۱۹۷۷م)، مطالعات قرآنی: منابع و روش های تفسیر متنی، حدود ۲۰۰ صفحه، آکسفورد، انتشارات دانشگاه آکسفورد.

۲۹۱. ونس براو، جان (۱۹۷۸م)، محیط فرقه ای: مطالعه ای در خاستگاه اسلام، حدود ۲۰۰ صفحه، آکسفورد، انتشارات دانشگاه آکسفورد.

۲۹۲. ویتکه، آنه - ماریا؛ اولسهاوزن، اکهارت؛ شیدلاک، ریچارد (۲۰۰۹م)، «اطلس تاریخی جهان باستان (Historischer Atlas der antiken Welt)»، ویراست ویژه از «در نویه پائولی»، ۳۰۸ صفحه، آلمان - اشتوتگارت، انتشارات ی.ب. متسلر.

۲۹۳. هالند، تام (۲۰۱۲م)، در سایه شمشیر: نبرد برای امپراتوری جهانی و پایان جهان باستان، حدود ۵۴۴ صفحه، بریتانیا، لیتل، براون.

۲۹۴. هاوتینگ، جرال (۱۳۸۶ش)، «امویان: نخستین دودمان حکومت گر در اسلام (۶۶۱ - ۷۵۰م)»، مترجم: عیسی عبدی، ۱۹۶ صفحه، تهران، امیرکبیر، شرکت کتاب های جیبی فرانکلین. ۲۹۵. هاوتینگ، جرال (۱۴۰۴ش)، مجموعه «کعبه و حج در اسلام آغازین از نگاه جرال آر. هاوتینگ» (ارتباط کعبه با حج در اسلام آغازین: مقاله نخست «ملعبه ملوک؛ حدیث عایشه، ابن زبیر و بازسازی کعبه»؛ مقاله دوم «ابن زبیر، کعبه و قبة الصخرة»؛ و ...)، کانال تلگرامی عنقاء، آدرس: <https://t.me/anqanotes/786>.

۲۹۶. هاوتینگ، جرال (۱۹۸۰)، «ناپدید شدن و بازکشف زمزم و "چاه کعبه"»، نشریه مدرسه مطالعات خاورشناسی و آفریقایی، ج ۴۳، ش ۲، ص ۳۰۱-۳۲۸.

۲۹۷. هاوتینگ، جرال (۱۹۸۱)، «مناصب مقدس مکه از جاهلیت تا اسلام»، نشریه مدرسه مطالعات خاور نزدیک و آفریقا، ج ۴۳، ش ۱، ص ۵۵-۷۰.

۲۹۸. هاوتینگ، جرال (۱۹۹۰)، «خاستگاه حرم مکه»، مجله عربیکا (مجله مطالعات عربی)، ج ۳۸، ش ۳، ص ۱۷۳-۱۹۰.

۲۹۹. هاوتینگ، جرال (۱۹۹۹)، ایده بت پرستی و ظهور اسلام: از جدال تا تاریخ، ص ۲۰۸، کمبریج، انتشارات دانشگاه کمبریج.
۳۰۰. هاوتینگ، جرال (۱۹۹۹م)، انگاره بت پرستی و ظهور اسلام: از جدال تا تاریخ، دانشگاه کمبریج، بریتانیا. همان (۱۳۸۶ش)، «انگاره بت پرستی و پیدایش اسلام: از جدال تا تاریخ»، مترجمان: اعظم پویازاده، مریم پیروان، ۳۳۲ صفحه، تهران، حکمت.
۳۰۱. هاوتینگ، جرال (۲۰۰۰م) مطالعاتی در متون و سنت های اسلامی و خاورمیانه به یاد نورمن کالدر، آکسفورد، انتشارات دانشگاه آکسفورد.
۳۰۲. هاوتینگ، جرال (۲۰۲۳)، «حج پیش از محمد: شواهد اولیه در شعر و حدیث»، لیدن، بریل.
۳۰۳. هرا-کاسایس، مانوئل؛ اشمیدل، پیتر گ. (۲۰۰۸م)، «نخستین طرح های شناخته شده جغرافیای مقدس اسلامی»، در: آکاسوی، آمل؛ ریون، وارن (ویراستاران)، اندیشه اسلامی در قرون میانه: مطالعاتی در متن، انتقال و ترجمه، به افتخار هانس دایبر، ایالات متحده، بریل، ص ۲۷۵-۳۰۰.
۳۰۴. همتی، محمدعلی و محمدکاظم شاکر (۱۳۹۵ش)، گزارش، نقد و بررسی آراء کریستف لوگزنبرگ در کتاب قرائت آرامی - سریانی قرآن، قم، دانشکده اصول دین.
۳۰۵. همدانی، ابن حانک حسن بن احمد (۱۴۲۵-۲۰۰۴)، الإکلیل من أخبار الیمن و أنساب حمیر، تحقیق محمد اکوع حوالی، ۴ ج. صنعاء - یمن، وزارة الثقافة و السياحة.
۳۰۶. هندی، مبارک علی (۱۳۸۹ش)، «تاریخ بنای کعبه»، مترجم: حسین واثقی، میقات حج، بهار، شماره ۷۱، ص ۱۱۷ - ۱۴۶.
۳۰۷. هولند، رابرت جی. (۲۰۰۱)، عربستان و اعراب: از عصر برنز تا ظهور اسلام، ۳۵۱ ص، لندن، راتلج.
۳۰۸. هیله، محمد حبیب (۱۹۹۴م)، التاريخ و المؤرخون بمكة من القرن الثالث الهجري إلى القرن الثالث عشر، «جمع و عرض و تعریف»، مکه مکرمه - عربستان، مؤسسة الفرقان للتراث الإسلامي. (در این اثر شرح حال مورخین مکی و آثار آنها از قرن سوم تا سیزدهم هجری آمده است).
۳۰۹. هیلی، جان اف. (۲۰۰۰م)، دین نبطیان: یک بررسی کلی (The Religion of the Nabataeans: A Conspectus)، لیدن؛ بوستون؛ کلن، بریل، ص ۵۶ - ۵۷.
۳۱۰. یادگاری، مریم و سید رضا موسوی (۱۳۹۶ش)، توصیف مکه در سفرنامه های عربی حج، مطالعه موردی (ابن جبیر، مازنی، محمد حسین هیکل، شکیب ارسلان)، پایان نامه کارشناسی ارشد،

دانشگاه شهید مدنی آذربایجان.

۳۱۱. یاقوت حموی، یاقوت بن عبد الله (۱۳۸۰ش)، معجم البلدان، تحقیق: علی نقی منزوی، ۲ ج. تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.

۳۱۲. یمانی، احمد زکی (۱۴۲۸ق)، موسوعة مكة المكرمة والمدينة المنورة، مصحح عباس شکندی، لندن، مؤسسة الفرقان للتراث الإسلامي.

۳۱۳. ییلدریم، فاتح؛ قاضی، فخرالدین؛ شاهین، سلیمان لطفی؛ اوزون، بوراک (۲۰۲۵م)، «مسئله جهت قبله در نقشه‌های مقیاس بزرگ و نمایش آن با دقت ژئودتیکی: مطالعه موردی در ترکیه»، مجله بین‌المللی مهندسی و علوم زمین، دوره ۱۰، شماره ۲، ص ۱۵۱-۱۶۳.

۶. کتابنامه

عناوین مقالات موجود در کتابشناسی، به نوعی به عنوان منابع این مقاله محسوب می‌شوند؛ ولی برای جلوگیری از تکرار، از درج دوباره همه آنها خودداری می‌نمایم. بنابراین، جدای از آثاری که در متن فهرست مأخذشناسی حاضر به آنها پرداخته شد، منابع و کتابنامه کلی و مقدمه مقاله عبارتند از:

۱. سایت پایگاه مجلات تخصصی نور (نورمگز)، به نشانی اینترنتی: <https://www.noormags.ir>.
۲. سایت پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک)، به نشانی اینترنتی: <https://irandoc.ac.ir>.
۳. سایت خانه کتاب و ادبیات ایران (بانک اطلاعات کتاب ایران)، به نشانی اینترنتی: <https://ketab.ir>.

۴. سایت کتابخانه ملی، به نشانی اینترنتی: <https://www.nlai.ir>.

۵. سایت پایگاه مکتبه الشاملة، به نشانی اینترنتی: <https://shamela.ws>.

۶. سایت نمایه‌سازی مجلات ایران (مگیران)، به نشانی اینترنتی: <https://www.magiran.com>.

۷. سایت نمایه‌سازی مقالات همایش‌ها (سیویلیکا)، به نشانی اینترنتی: <https://civilica.com>.

۸. کرون، پاتریشیا و کوک، مایکل (۱۹۷۷م)، هاجریسیم: پدیدآمدن جهان اسلام، ۲۹۶ صفحه، کمبریج: انتشارات دانشگاه کمبریج.

۹. کوک، مایکل (۲۰۱۵م)، «مرگ‌نامه پاتریشیا کرون»، نشریه مدرسه مطالعات شرق‌شناسی و آفریقایی،

سال ۷۸، شماره ۱، ص ۱-۴.

۱۰. کینگ، دیوید ای. (۲۰۱۸-۲۰۱۹م)، «بررسی کتاب قبله‌های نخستین اسلامی»، سُهیل: نشریه بین‌المللی تاریخ علوم دقیق و طبیعی در تمدن اسلامی، شماره ۱۶-۱۷، ص ۳۴۷-۳۶۶.
۱۱. گیبسون، دن (۲۰۱۱)، جغرافیای قرآنی: بررسی و ارزیابی منابع جغرافیایی در قرآن با ارائه راه‌حل‌هایی برای مشکلات مختلف، ۲۴۰ صفحه، انتشارات محقق مستقل.
۱۲. گیبسون، دن (۲۰۱۷م)، قبله‌های آغازین اسلامی: پژوهشی درباره مسجدهای ساخته‌شده بین سال‌های ۱ هجری / ۶۲۲ میلادی تا ۲۶۳ هجری / ۸۷۶ میلادی، ۳۲۰ صفحه، کانادا: انتشارات پژوهشگران مستقل.
۱۳. هویلند، رابرت (۲۰۱۵م)، «پاتریشیا کرون (۲۰۱۵-۱۹۴۵)»، مقدمه در فرهنگ‌های اسلامی، زمینه‌های اسلامی: جستارهایی در بزرگداشت پاتریشیا کرون، لیدن، بریل. نیز نک: نشریه انجمن شرق‌شناسی آمریکا، شماره ۱۳۵، شماره ۱، ص ۱۰۳-۱۰۵.

